

**ХVIII К. ОРТОСУНДА АЖЫБИЙДИН КОКОН ХАНДЫГЫ ЖАНА ЦИН
ДИНАСТИЯСЫ МЕНЕН БОЛГОН МАМИЛЕСИ – ИРДАНАНЫН ОШТУ БАСЫП
АЛУУСУНУН МИСАЛЫНДА**

**ОТНОШЕНИЯ АДЖИ-БИЯ В СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКА С КОКАНДСКИМ ХАНСТВОМ И
ДИНАСТИЕЙ ЦИН – НА ПРИМЕРЕ ЗАХВАТА ОША ИРДАНА-БЕКОМ**

**AJI-BIY'S RELATIONS WITH THE KOKAND KHANATE AND THE QING DYNASTY IN
THE MID-18th CENTURY – ON THE EXAMPLE OF IRDANA BEK'S CAPTURE OF OSH**

Абдужапар уулу Канатбек

Абдужапар уулу Канатбек

Abdujapar uulu Kanatbek

докторант, Кыргыз-Түрк Манас университети

докторант, Кыргызско-Турецкий университет Манас

Doctoral student, Kyrgyz-Turkish Manas University

altynken@list.ru

ОТНОШЕНИЯ АДЖИ-БИЯ В СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКА С КОКАНДСКИМ ХАНСТВОМ И ДИНАСТИЕЙ ЦИН – НА ПРИМЕРЕ ЗАХВАТА ОША ИРДАНА-БЕКОМ

Аннотация

В середине XVIII века, когда Цинская империя подчиняла себе Джунгарское ханство и Восточный Туркестан, владения Коканда во главе с Ирдана-беком и адыгинских кыргызов во главе с Аджибием, располагавшиеся смешанно в Ферганской долине и Алайских горах на западе Восточного Туркестана, представляли собой две крупные и сильные силы в регионе. Эти два владения были экономически и политически взаимозависимы, дополняли друг друга, поддерживая политическое и экономическое равновесие в регионе. В случае необходимости они совместно объединяли силы против внешнего врага и поддерживали хорошие отношения. При отсутствии внешней угрозы оба стремились использовать третьи силы друг против друга, борясь за господство в Ферганской долине. Иными словами, обе стороны сотрудничали при необходимости и соперничали во внутренних делах при отсутствии внешней угрозы. После покорения Цинской империей Джунгарского ханства и Восточного Туркестана, она начала устанавливать контакты с Кокандом и адыгинскими кыргызами, что привело к резкому изменению характера отношений между Кокандом и адыгинскими кыргызами. Обе стороны стремились получить поддержку Цинской империи. Глава адыгинских кыргызов Аджибий стремился, используя влияние Цинской империи, объединить все кыргызские племена, проживавшие на территориях от Бухары до Кашгара. Ирдана-бек Коканда, в свою очередь, желая усилить влияние своей власти, выразил готовность выступить посредником в «подчинении» Бухары Цинской империи, а также стремился при поддержке Цинской империи ослабить силу кыргызов и достичь господства в Ферганской долине. В тот период Цинская власть проводила политику, исходя из собственных интересов. Используя соперничество между Ирданой и Аджибием, применяя стратегию «руками варваров уничтожать варваров», она сначала ослабила власть адыгинских кыргызов силами Коканда, а именно поддержала намерение Ирданы «успокоить кыргызов» и его нападение на адыгинских кыргызов. В результате Ирдана предпринял попытки захватить Ош и другие территории кыргызов, а Цинская власть препятствовала усилиям Аджибия по объединению всех кыргызских племен против этой агрессии Ирданы. В итоге адыгинские кыргызы во главе с Аджибием оказались в слабом положении и были вытеснены с равнин Ферганской долины в окружающие горные районы. Когда адыгинские кыргызы оказались не в силах противостоять агрессии Коканда, Цинская власть изменила свою политику и, стремясь воспрепятствовать усилению власти Ирданы, решила использовать против него кыргызов. Поэтому она поддержала кыргызов и попыталась предотвратить распространение влияния Ирданы вплоть до Восточного Туркестана.

Ключевые слова: Объединение племен Адыгине, Цинская империя, Коканд, Ош

**XVIII К. ОРТОСУНДА АЖЫБИЙДИН КОКОН
ХАНДЫГЫ ЖАНА ЦИН ДИНАСТИЯСЫ МЕНЕН
БОЛГОН МАМИЛЕСИ – ИРДАНАНЫН ОШТУ
БАСЫП АЛУУСУНУН МИСАЛЫНДА**

Аннотация

18-кылымдын орто ченинде Цин империясы Жунгар хандыгын жана Чыгыш Түркистанды өзүнө каратып жаткан учурда, Чыгыш Түркистандын батышындагы Фергана өрөөнү жана Алай тоо кыркаларында аралаш жайгашкан Ирдана бек башында турган Кокон менен Ажыбий башында турган Адыгине кыргыздарынын ээликтери бул аймактагы эки чоң күчтүү бийлик болгон. Бул эки ээлик экономикалык жана саясий жактан бири-биринен көз каранды болуп, бири-бирин толуктап, бул аймактын саясий жана экономикалык

**ALI-BIY'S RELATIONS WITH THE KOKAND
KHANATE AND THE QING DYNASTY IN THE MID-
18TH CENTURY – ON THE EXAMPLE OF IRDANA
BEK'S CAPTURE OF OSH**

Abstract

In the mid-18th century, as the Qing Empire was subjugating the Zunghar Khanate and East Turkestan, the domains of Kokand, led by Irdana Bek, and the Adyigine Kyrgyz, led by Ajibiy, situated in a mixed manner in the Fergana Valley and the Alay Mountains in the west of East Turkestan, represented two major and powerful forces in the region. These two polities were economically and politically interdependent, complemented each other, maintaining the political and economic equilibrium in the region. When necessary, they jointly united forces against

тең салмактуулугун сактап турган. Керек учурда биргелешип тышкы душманга каршы күч бириктирип, жакшы мамиледе болуп турушкан. Тышкы коркунуч жок болгон учурда, экөө тең үчүнчү тарап күчтөрдү бири-бирине каршы колдонуп, Фергана өрөөнүндөгү үстөмдүк үчүн күрөшүүгө аракет кылышкан. Тагыраак айтканда, эки тарап тең керек учурда өз ара кызматташып, сырткы тараптан келген коркунуч жок болгон учурда ич ара атаандаштык мамиледе болгон. Цин бийлиги Жунгар хандыгын жана Чыгыш Түркстанды багындыргандан кийин, Кокон жана Адыгине кыргыздары менен байланыш түзө баштаган, натыйжада Кокон менен Адыгине кыргыздарынын ортосундагы мамиленин нугу кескин түрдө өзгөргөн. Эки тарап тең Цин бийлигинин колдоосун алууга аракет кылышкан. Адыгине кыргыздарынын башчысы Ажыбий Цин империясынын таасирин колдонуу менен Бухарадан Кашгарга чейинки аймактарда жашаган жалпы кыргыз урууларын бириктирүүгө умтулган. Ал эми Кокондун Ирдана беги болсо өз бийлигинин таасирин жогорулатуу максатында, Бухаранын Цин империясына “багынуусунда” ортомчулук кызмат аткарууга даяр экендигин билдирип, ошондой эле Цин бийлигинин колдоосу менен кыргыздардын күчүн алсыратып, Фергана өрөөнүндө үстөмдүк кылуу максатына жетүүгө аракет кылган. Ал учурда Цин бийлиги өз кызыкчылыгын көздөп саясат жүргүзгөн. Ирдана менен Ажыбийдин ортосундагы атаандаштыкты колдонуу менен, “варвардын колу менен варварды жок кылуу” стратегиясын колдонуп, алгач Кокондун күчү менен Адыгине кыргыздарынын бийлигин алсыратат, тактап айтканда, Ирдананын «кыргыздарды ооздуктоо» ниетин колдонуп, анын Адыгине кыргыздарына кол салуусун колдойт. Натыйжада, Ирдана кыргыздардын Ош ж.б. аймактарын басып алууга аракеттенет, Ажыбийдин Ирдананын бул баскынчылыгына каршы жүргүзгөн жалпы кыргыз урууларынын башын бириктирүү боюнча иш аракеттерине Цин бийлиги тоскоолдук кылат. Жыйынтыгында, Ажыбий башында турган Адыгине кыргыздары алсызданып, Фергана өрөөнүнүн түздүктөрүнөн анын тегерегиндеги тоо аймактарына сүрүлүшөт. Адыгине кыргыздарынын Кокондун баскынчылыгына каршы турууга күчү жетпей калганда, Цин бийлиги саясатын өзгөртүп Ирдананын күчтүү бийлик куруусуна тоскоол болуу максатында, ага каршы кыргыздарды колдонууну көздөйт. Ошондуктан, кыргыздардын тарабын колдоп, Ирдананын Чыгыш Түркистан тарапка чейин жайылып келүүсүн алдын алууга аракеттенет.

Ачкыч сөздөр: Адыгине уруу биримдиги, Цин империясы, Кокон, Ош

external enemies and maintained good relations. In the absence of an external threat, both sought to use third parties against each other, vying for dominance in the Fergana Valley. In other words, both sides cooperated when necessary and competed in internal affairs in the absence of an external threat. After the Qing Empire's conquest of the Zunghar Khanate and East Turkestan, it began to establish contacts with Kokand and the Adygine Kyrgyz, which led to a sharp change in the nature of relations between Kokand and the Adygine Kyrgyz. Both sides sought to gain the support of the Qing Empire. The leader of the Adygine Kyrgyz, Ajibiy, sought to unite all Kyrgyz tribes living in the territories from Bukhara to Kashgar by using the influence of the Qing Empire. Irdana Bek of Kokand, in turn, wishing to increase the influence of his power, expressed his willingness to mediate in the "submission" of Bukhara to the Qing Empire and also sought, with the support of the Qing Empire, to weaken the power of the Kyrgyz and achieve dominance in the Fergana Valley. During that period, the Qing authorities pursued a policy based on their own interests. Utilizing the rivalry between Irdana and Ajibiy, and employing the strategy of "using barbarians to destroy barbarians," they initially weakened the power of the Adygine Kyrgyz through the forces of Kokand, specifically supporting Irdana's intention to "pacify the Kyrgyz" and his attack on the Adygine Kyrgyz. As a result, Irdana made attempts to seize Osh and other Kyrgyz territories, while the Qing authorities hindered Ajibiy's efforts to unite all Kyrgyz tribes against this aggression by Irdana. Consequently, the Adygine Kyrgyz, led by Ajibiy, found themselves in a weak position and were driven from the plains of the Fergana Valley into the surrounding mountainous regions. When the Adygine Kyrgyz were unable to resist the aggression of Kokand, the Qing authorities changed their policy and, seeking to prevent the strengthening of Irdana's power, decided to use the Kyrgyz against him. Therefore, they supported the Kyrgyz and attempted to prevent the spread of Irdana's influence as far as East Turkestan.

Keywords: Adygine tribal union, Qing Empire, Kokand, Osh

1) Ирдананын Ошту басып алуусунун тарыхый контексти

А) Адыгине уруу биримдигинин түзүлүшү. Цин династиясы Жунгар хандыгын кулатып, түштүк Синьцзяндагы кожолор менен күрөшүп жаткан учурда, Адыгине чоң уруусунун ар кайсы уруулары салыштырмалуу өз алдынчалыкты сактап турган. Манжурча архивдик документтерде берилген маалыматтарга караганда, ал кезде Адыгине чоң уруусунун Баргы, Бөрү, Карабагыш, Жоош урууларынын бири бирине баш ийбеген өз алдынча уруу башчылары болгон (Цин доорундагы Синьцзян боюнча манжурча архивдик документтердин жыйнагы [ЦДСБМАДЖ], 40-том, 88-89 бб.). Тагыраак айтканда, Баргы уруусунун башчысы Ажыбий, Бөрү уруусунун башчысы Андакул бий, Карабагыш уруусунун башчысы Шамак бий (Чжэн Чжу, 2022, 100-110 бб.), Жоош уруусунун башчысы Кожояр бий болуп, алар өз ара бири бирине баш ийген эмес. Ал эми 1759-ж. 21-августунда Цин императорунун Кашгардагы генералы Чжао Хуэй Адыгине кыргыздарына жана Коконго элчиликке жиберген Дактананын билдирген маалыматына караганда жалпы түштүк кыргыздарынын, т.а. Адыгине урууларынын, Ичкилик урууларынын жана анжияндыктардын жалпы башчысы катары Ажыбий көрсөтүлөт. Бул мезгилде Ажыбий бир гана Баргы уруусунун бийи эмес, жалпы түштүк кыргыз урууларын ичине камтыган Адыгине уруу биримдигинин башчысы болгон (ЦДСБМАДЖ, 40-т., 88-89 бб.). Мындан, Адыгине уруу биримдигинин түзүлүү мезгилинин акыркы этабы Цин династиясы Синьцзянды каратып жаткан учурда, жана түштүк кыргыздарынын Цин менен алгачкы байланыштарынын түзүлүүсүнө чейинки кыска мезгил аралыганда ишке ашкан. Анын негизги себеби Цин династиясынын Жунгар хандыгын кыйратып, түштүк Синьцзянда жүргүзгөн аскердик кыймылдарынын натыйжасында Синьцзяндын батыш тарабындагы калктардын, анын ичинде кыргыздардын, өз алдынчалыгына чоң коркунуч жаралгандыгы болгон. Ал кезде Орто Азия элдери Цин династиясы Синьцзянды толугу менен өзүнө каратып, Цин династиясынын баскынчыл саясатынын кийинки баскычы өздөрү болуп калышынан чочушкан. Буга далил катары Россиянын архивдик документтериндеги төмөнкү маалыматты берүүгө болот:

“войска де китайского в тамошней стороне находитца осемнадцать санов и располагаются на границе той пустой калмыцкой земли к вершине Сырь-Дарьи, два сана против киргизов в горах живущих, два сана против степи киргис-кайсацкой, шесть санов против Средней орды, шесть же против Сибирских линий и последним двум санам находящимся указано бегающих калмык в Россию и в тою Среднюю орду, располагаясь партиями, не допускать.... И тако от толь немалочисленного народа и киргис-кайсаки все ныне в великой опасности и боязни находятся, дабы оные войска нечаянно на них нападения учинить не могли”. (Сапаралиев, 1995, 85-б.)

Цин империясынын Жунгар хандыгына жана Чыгыш Түркистандын түштүгүнө жасаган аскердик баскынчылыгына күбө болуп турган Орто Азия калктары Цин династиясы мындан ары батышты көздөй баскынчыл саясатын жүргүзүп, алардын да жерлерин басып алат деп чочулашкан. Жада калса ислам динин тутунган Орто Азия калктары үчүн мусулман эмес манжур-кытайлардын басып кириши акыр замандын келишинен кабар берген (Валиханов, 1984-1985, 136-б.). Мындай кырдаалда, ар кайсы Орто Азия элдеринин биримдикке келип чогу сырткы душманга каршы туруу үчүн күч бириктирүүсү акылга сыйаарлык көрүнүш. Ошондуктан, түштүк кыргыз уруулары да сырт тараптан келүүчү коркунучтун таасири астында, Баргы уруусунун бийи Ажыбий башында турган Адыгине уруу биримдигин түзүшкөн.

Адыгине уруу биримдигинин өз ичине камтыган уруулары жөнүндө Цин генералы Чжао

Хуэй төмөнкү маалыматтарды алат:

“..., Ajibii oci, jebele ergide bisire Edegene, Isikilik, Cirik, Haratigin, Harbagaši, Burio, Yuru, Nürmusi i jergi aiman i burut i dorgi ahūcilaha niyalma,” (ЦДСБМАДЖ, 42-т., 353-б.)

“..., Ажыбий болсо, оң канаттын ичиндеги Адыгине, Ичкилик, Черик, Каратегин, Карабагыш, Бөрү, Жору, Хурумшии ж.б. уруулардын башчысы, ...”

Адыгине уруу биримдигинин башчысы Ажыбий башкарган уруулар Адыгине чоң уруусуна караштуу бир канча уруулардан сырткары Ичкилик уруулары, Черик, Карабагыш, Хурумши, Моңолдор, Басыз ж.б. уруулар болгон (ЦДСБМАДЖ, 42-т., 353-б.; Кытайдын биринчи тарыхый архиви [КБТА]: Цзюньцзичу манжурча баяндама каттардын көчүрмөсү [ЦМББК], 03-0179-1954-012, (063-2812); ЦДСБМАДЖ, 57-т., 114-б.). Андан сырткары, Ажыбий Анжиян бектерин белгилүү бир мөөнөт ичинде өзүнө каратып, түндүк кыргыз уруулары менен да бирдиктүү күч түзүү аракетин жасаган. Ал кезде Ажыбийдин жалпы кыргыз урууларын бириктирүү үчүн жасаган аракеттери, албетте, сырткы күчтөрдүн потенциалдуу баскынчыл саясатына каршы туруштук бер алчу күч түзүү үчүн болгон. Негизги максаты, биринчиден, чыгышты карай күчүн жайылта баштаган Ирдананын баскынчылыгына каршы, экинчиден батышты көздөй жайылып келе жаткан Цин империясынын потенциалдуу баскынчылыгына каршы болгон.

Б) Орто Азия калктарынын Цин империясынын батышты көздөй жайылуусуна каршы жүргүзгөн иш аракеттери. 1759-жылдын башында Чыгыш Түркистандыктар Цин армиясынын кол салуусуна каршы туруу үчүн кыргыздарга, казактарга ж.б. Орто Азия калктарына элчи жиберип жардам сурашат (Сапаралиев, 1995, 87-б.). Андан сырткары, 1759-жылдын 25-августунда тыңчы-котормочу Матвей Арапов казак ханы Аблай хандын ордосунан Оренбургга кайтып барып билдирген отчетунда айтылат:

“При отъезде их, Арапова с товарищи, сюда кашкарские посланцы к улусу ево Аблаеву пришли об них он сам Аблай салтан сказывал ему Арапову, что оные едут к нему для соглашения чтоб им всем магометанского закона людям против китайских войск которые на Кашкарию и на Яркент нападения иметь будут быть за едино и друг друга оным не выдавать...” (Гуревич, Кн.:2, 1989, 146-б.)

Көрүнүп тургандай, Цин империясынын Чыгыш Түркистанга жасаган баскынчыл саясаты Орто азия калктарын биримдикке алып келген. Андан сырткары, Россия дагы Орто Азиянын саясий кырдаалына кийлигишип, Орто Азия калктарынын Цин империясына каршы болуусуна түрткү болгон (Гуревич, Кн.:2, 1989. 181-б.).

1760-жылдын 30-августундагы орус тыңчысы Алим Шиховдун билдирүүсүндө кыргыздар менен өзбектер бирге 7000 ге жакын кытай аскерлерин өлтүргөндүгү айтылат:

“... в прошлом году, ... ис китайского войска и послано было для поимки тысяч до девяти до самых узбицких мест, но токмо те узбяки, собравшись обще с киргизами или с называемыми бурутами, ис того китайского войска побили тысяч до семи...” (Гуревич, Кн.:2, 1989. 157-б.)

Бул маалыматтагы окуянын кайсы мезгилде болгондугу тууралуу так маалымат жазылган эмес. Бирок, Цин доорундагы булактар менен салыштыруунун натыйжасында бул окуя Цин элчиси Дактана Адыгине кыргыздарына жана Коконго жасаган элчилик сапарына чейин болгондугун божомолдой алабыз. Анткени, Дактананын эчилигинен кийин Кокон менен Адыгине кыргыздарынын мамилеси кескин түрдө начарлап баштайт. Алардын бирге Цинге каршы согушка чыгып кытай аскерлерин өлтүрүүсү, алардын өз ара мамилеси начарлай элек учурунда гана болуусу ыктымал. Дактананын эчилигинен кийин Кокондун Ирдана беги да,

Адыгине уруу биримдигинин башчысы Ажыбий да Цин менен алака түзүп, биринчи расмий элчилерин Пекинге жиберешет. Жогоруда берилген маалыматта айтылган “кыргыздар” Кокон менен Цин империясынын ортосунда жайгашкан Кокон менен тыгыз мамиледе болгон Адыгине уруу биримдигинин уруулары болушу толук ыктымал. Ал кездеги Адыгине, Ичкилик урууларынын Чыгыш Түркистандык кожолор менен болгон мамилелери тууралуу манжурча архивдик документтерде төмөнкүдөй маалымат берилет:

“....., *damu Hasihar wargi baru genere ilan jugūn bi, Opil dabagan deri Hedzelat, Alai, Isbairam be yabume Margalang de isinafi, Margalang ci Hohān i Erdeni bek de isinaci ombi, ere jugūn i dalbade bisire Edegene, Isikilik juwe aiman i burut ajige hojom de sain,*” (ЦДСБМАДЖ, 38-т., 206-б.)

“...., бир гана Кашгардын батыш тарабына кеткен үч жол бар, алардын бириси Опол ашуусун ашып, Кызыларт, Алай, Исфара аркылуу өтүп Маргалаңга барууга болот, Маргалаңдан Кокондогу Ирданага барса болот, бул жолдун боюнда жашаган Адыгине, Ичкилик бурут уруулары кичине кожо (Бурхан ад-Дин) менен жакшы мамиледе, ...”

Ал мезгилде Кокон менен Адыгине башында турган түштүк кыргыз уруулары (мындан кийин, кыскача “Адыгине кыргыздары” же “Адыгине уруу биримдиги” деп берилет) күч бириктирип Кашгардык, Жеркендик уйгурларды колдоп Циндин баскынчылыгына каршы туруусунун негизги себеби Цин империясы Чыгыш Түркистанды басып алып, андан кийин өздөрүнүн аймактарына түздөн түз коркунуч жаратуусун алдын алуу болгон. Ал учурда Кокон менен Адыгине кыргыздарынын мамилесинин жакшы болгондугу, негизинен, алардын жалпы душманы Цин империясынын баскынчылыгына каршы туруу үчүн болгондугу менен түшүндүрүүгө болот.

В) Кокон жана Адыгине кыргыздары менен Цин империясы ортосундагы кызматташуу. Цин империясынын генералы Чжао Хуэй Чыгыш Түркистанды каратуу учурунда Адыгине, Ичкилик урууларына алардын уйгур кожолорун колдоп же колдобосутугу үчүн кандай пайда же зыян болоору туурасындагы кат жазып жөнөтөт. Бул тууралуу “Пиндин жунгээр фанлюе” китебинде төмөнкүдөй маалымат берилет:

“乾隆二十四年六月庚申 (1759年7月5日) 申谕定边将军兆惠等分兵进剿情形。上谕军机大臣曰，兆惠等以进剿情形。覆询和什克伯克等。定议。兆惠领兵。先取喀什噶尔。富德领兵。攻取叶尔羌。巴禄领兵。由巴尔楚克路。与富德会合。互相策应。其喀什噶尔西去之鄂坡勒岭可通霍罕敏珠尔岭。玉斯屯阿喇图什岭俱通安集延。沿途之额德格讷。伊什克里克等部落皆传檄晓以利害”(Пиндин Чжунгээр Фаньюе [ПЧФ], 2-томдук [тк], 73-бөлүк [бк], 1990, 2278-б.)

“1759-ж.5-июль, чек ара коргоочу генерал Чжао Хуэй жана башкаларга (аскер күчтөрүн) бөлүп кол салуу жана жок кылуу кырдаалы жөнүндө жарыяланган буйрук. Император аскердик министрлерге мындай деп буйрук берди: Чжао Хуэй жана башкалар (душманды) жок кылуу кырдаалы жөнүндө Хошукбек ж.б. менен кеңешкенден кийин чечим чыгарылды. Чжао Хуэй аскерлерди баштап, алгач Кашгарды алат. Фуде аскерлерди баштап, Яркендди басып алат. Балү аскерлерди баштап, Барчук жол менен Фуденин жолуна кошулуп, бири-бирине көмөк көрсөтүшөт. Кашгардын батышындагы Опол ашуусу аркылуу Кокондун Минжуэр ашуусуна өтүүгө болот. Юстун Алатуш ашуусу арыклуу Анжиянга барууга болот. Жол боюндагы Адыгине, Ичкилик жана башка уруулардын баарына буйрук жарыялап,

(“алардын кожолорду колдоп же колдобостугунун”) пайда-зыяны түшүндүрүлсүн.”

Бул маалыматта Адыгине менен Ичкилик урууларына эмненин пайда-зыянын түшүндүрүү керектиги тууралуу так айтылбайт. Бул жөнүндө тереңирээк маалыматты манжурча документтерден көрүүгө болот:

“..., juwe hojom genere ba baharakū de, suweni Hohan, Margalang, Anjiyan, Namagan, Isikilik, Edegene i jergi bade genembi, ce aika suweni bade geneci, suwe uthai jafafi minde benjibufi amba ejen de wesimbufi urunakū suwende ujen amba kesi isibumbi, suwe elcin hūda yabubuki seci minde unggī, bi icihiyafi amba ejen i genggiyen be hargašabume unggimbi, te meni baci hūlhai ukara jugūn de amba cooha unggifi tosobuha ci tulgiyen, gūwa cooha amargideri farganambi, meni cooha suweni nuktei hanci darime yabucibe, suwembe heni jobobure ba akū, suwe ume balai kenehunjere, suwe aika cihanggai amba ejen de hūsun bume cooha tucibufi, aisilame Hojijan i ahūn deo be jafame, ukara jugūn i kamni angga be tosoki seci, suweni faššara babe amba ejen de wesimbumbi, suwe aika hūlhai holtoro gisun de dosifi halbume bibure, eici jortai sindafi dulembure oci, meni amba cooha šuwe suweni jecen de dosifi jafanambi, tere erinde suwe adarame joboro be suwe sara dabala, ...” (ЦДСБМАДЖ, 39-т., 374-276 бб.)

“Эки кожсо (Хожса Жихан, Бурхан ад-Дин) жол таппай калганда, силердин Кокон, Маргалан, Анжиян, Наманган, Ичкилик, Адыгине өңдүү жерлеринерге барат, алар (эки кожсо) силердин жеринерге барса, дароо кармап алып, мага алып келип бергиле, (мен) императорго (силердин эки кожсону кармаганыңарды) билдиргенден кийин, (император) сөзсүз түрдө силерге көп жакшылыктарды берет; эгер силер элчилерди жиберип, (биз менен) соода кылгыңар келсе, анда мага жибергиле, мен (тийиштүү жол-жоболорду) бүтүрүп, аларды улуу императорго жолугууга узатып коём, азыр биз кылмышкерлер (эки кожсо) качып бара жаткан жолдорго аскерлерди жибердик, башка аскерлерди да алардын артынан кууп жөнөттүк, биздин аскерлер силердин жайыттарыңардын жанынан өтүп бара жатса, силерге эч зыян келтирбейт, (ошондо) силер эч шектенбегиле (биз силерди басып алабыз деп ойлобогула), эгер силер өз ыктыярыңар менен улуу император үчүн кызмат кылып, кожсо бир туугандарды (эки кожсо) кармоого жардам берип, алардын качып кетүү жолундагы өткөөлдөрдү бөгөп койсоңор, (мен) силердин улуу император үчүн кылган кызматыңарды императорго билдирем, эгер силер кылмышкерлердин калп сөздөрүнө ишенип, аларды жашырып калсаңар же атайылап бошотуп жиберсеңер, биздин аскерлер түздөн-түз силердин аймагыңарга кирип келип, эки кожсону кармайт, ошондо силер кандай чоң азап тартарыңарды өзүңөр да билесиңер”.

Бул маалымат боюнча, эгерде Кокон, Адыгине жана башкалар Цин империясына эки кожсону кармап берүүгө жардам берсе, алар Цин империясы менен соода кылуу артыкчылыгына ээ боло тургандыгы жөнүндө маалымат айтылат. Генерал Чжао Хуэй аларга: "Эгерде биздин аскерлер силердин аймагыңардан өтүп бара жатса, Цин империясынын аскерлери силерге зыян келтирет деп ойлобогула", - деп эскертип жатат. Бул эскертүү аркылуу Чжао Хуэй Кокон, Адыгине кыргыздарына Цин империясы алар менен согушууну каалабай тургандыгын жана Цин империясы аларга эч кандай зыян келтирбей тургандыгын билдирүү менен, аларды өзүнүн тарабына тартууга аракет кылган. Бул Цин империясы менен Кокон, Адыгине кыргыздарынын ортосунда мурда түшүнбөстүктөр болгондугунан кабар берет, ал түшүнбөстүктөр жогоруда айтылган орус архивиндеги Цин империясы менен өзбек, кыргыздар ортосундагы аскердик кагылышуулар жөнүндө маалыматтарга байланыштуу болушу мүмкүн экендигин көрсөтүп турат. Ошондуктан, Чжао Хуэй Цин империясы аларга зыян келтирүү максатын көздөбөй тургандыгын айтып, кожолорду колдоп же колдобоодо алар

үчүн кандай пайда-зиян болоорун түшүндүрүп, аларды кожолорду колдоодон баш тартуусуна үндөп жатат. Цин империясы Кокон, Адыгине кыргыздарын өзү үчүн кызмат кылууга үндөө менен бирге, эгерде алар эки кожону кармоого жардам бербесе, тескерисинче эгерде аларды коюп жиберсе, Цин империясынын аскерлери алардын аймагына кирип бара тургандыгын да эскерткен. Мындан тышкары, Чжао Хуэй кожолор качып бара жаткан жолдорго аскерлерди жибергенин, андан кийин Цин империясынын башка аскерлери да алардын артынан кууп жөнөөрүн айткан. Бул негизинен Кокон жана Адыгине кыргыздарына Цин империясынын күчтүү экендигин көрсөтүү жана аларды Цин аскерлеринен коркууга мажбурлоо максатында болгон.

Чжао Хуэйдин кожолорду Цинге каршы күрөштө колдоп келген Адыгине кыргыздарына жана Кокондук Ирданага жөнөткөн эскертүү иретиндеги каты чындыгында маанилүү ролду аткарды. Адыгине кыргыздары бир тууган эки кожо Кашгар, Жеркен шаарларынан качып чыккандыгы тууралуу кабарды алган соң Чыгыш Түркистандык бул эки кожонун күчтөрү тоолугу менен Цин армиясы тарабынан жеңилгендигин билишет, жана мындан ары аларды колдоодо майнап жок экендигин түшүнүшөт. Ошондуктан Цин армиясынын “кожолорду кармайм” деген шылтоосу менен өз жерлерине кирүүсүн алдын алуу үчүн, түштүк кыргыз уруулары өз ара кеңешип, кожолорду колдоо саясатынан баш тартышат, жана аларды кармоодо Цин империясына көмөк көрсөтүү чечимин чыгарышат.

“....., (anagan i ninggun biyai) orin jakūn de, geli Anjiyan i hanci tehe burut Yawasi aiman i bii Hojiyar i takūraha elcin Tokto, Yogasidi jifi alarangge, meni Hojiyar bii i gisun, jakan burut i Bargan aiman i Ajibii, Buri aiman i Andahūl bii i baci niyalma takūrafi alanjihangge, Hojijan sei baci emu burut ukame tucifi Isikilik i nukte de isinafi alaha bade, Hojijan i ahūn deo Yerkim, Hasihar ci ukafi Badakšan de genere de, Badakšan de hafunara jugūn de bisire amba birai doogan be tubai niyalma efulehe, Hojijan sebe dulemburakū seme, dalbade bisire jugūn be olime Isikilik i nukte be dorime yabuki seci, geli Isikilik i urse jugūn heturere de geleme ofi, amasi juwe dedun marifi Alai jugūn de dosire de, geli Edegene i urse dulemburakū seme donjifi, jing gūnin baharakū hebešeme bisire de, amba ejen i fargara cooha isinaha seme lete lata ulha jaka be waliyafi, emu niyalma yarume yabure Haratigin sere ajige jugūn de dosika sembi, Isikilik i ursei gisun, ere ajige jugūn Anjiyan de hafunambi, Hojijan i ahūn deo aika meni nukte de jici, meni baci suwende mejige bufi, muse hūsun acafi uhei jafaki, aika suweni Anjiyan de geneci, suwe tosome jafakini seme alanjihabi, uttu ofi, meni Hojiyar bii membe takūrafi jiyanggiyūn i elhe be baime, amba cooha bisire akū babe dacilakini, meni hūda Hasihar de gemefi hūdašame yabuci ojoro ojurakū babe, inu jiyanggiyūn de dacilakini, duici inenggi de isina, emu inenggi indefi kemuni duin inenggi dolo amasi jio seme boljofi membe takūraha seme alambi, ...”(ЦДСБМАДЖ, 40-т., 88-89 бб.)

“..., 1759-жылдын 20-августунда, Анжияндын жанында турган Жоош уруусунун башчысы Кожояр элчилер Токто жана Жогаишты жиберип, мындай деп айттырат: биздин бий Кожояр (айтты), жакында буруттун Баргы уруусунун башчысы Ажибий жана Бөрү уруусунун башчысы Андахулбий киши жиберип, Хожжа Жахандын жеринен бир бурут качып чыгып, Ичкиликтерге караштуу жайытка келип (айтты), (анын айтымында) Хожжа Жахан бир туугандар Яркенд жана Каишгардан Бадакианга качып бара жатканда, жергиликтүү эл алардын өтүп кетүүсүнө жол бербөө үчүн, Бадакиан жолундагы чоң дарыядагы көпүрөнү бузуп салгандыгын, эгер жакын жердеги Ичкиликтердин жайытына өтүүчү жол аркылуу өтүп жашынууга аракет кылса, Ичкилик эли жолду бөгөп салат деп корккондуктарын, андан бери эки бекет артка кайтып, Алай жолуна түшсө, Адыгине эли өткөрбөй коёт деген кабарды угуп, эмне кыларын билбей, качып кетүү жолун кеңешип жатканда, улуу

императордун аскерлери жакындап келип калгандыгынан улам чоң малдарын тааштай, адамдарын гана алып, Каратегин деген кичинекей жол менен качып кирип кеткендигин айтат. Ичкиликтердин айтымында: “бул кичинекей жол аркылуу Анжиянга барууга болоорун, эгер Хожжа Жахан бир туугандар биздин жайытка келе турган болсо, биз силерге кабар беребиз, күчүбүздү бириктирип, аларды чогуу кармайбыз, эгер силердин Анжиянга жетип калса, силер бөгөп кармагыла”, дейт. Ошондуктан Кожояр бизди генералга ал-акыбал суроо үчүн, жана аскерлер келип келбегендигин билүү үчүн, ошондой эле биздин соодагерлер Кашгарга барып соода кылса болоор-болбостугун сурап (келүү үчүн жиберди), (бизге) төрт күндүн ичинде (генералдын турган жерине) жетип, (ал жерде) бир күн туруп, төрт күндүн ичинде кайтып келүүгө буйрук берип жиберди, ...”

Бул документте көрүнүп тургандай, түштүк кыргыз уруулары Цин генералына эки кожону кармоого сөз берип, эгерде кожолор өздөрүнүн аймагына келсе аларды кантип кармай тургандыктарын түшүндүрүүдө, ошол эле учурда, Кашгарга соода кылууга баруу жана Цин аскерлеринин келип же келбегендигин сураштырып жатат. Мындан, алардын бул чечими жогорудагы Чжао Хуэй Адыгине кыргыздарын өз тарабына тартуу максатында жазган катында билдирген сунуштарына дал келип жаткандыгын көрүүгө болот. Демек, Адыгине кыргыздары эки кожону кармоодо Цин бийлигине жардам көрсөтүп, бул кызматынын ордуна Кашгарда соода кылуу мүмкүнчүлүгүн алып, ошондой эле негизгиси Цин аскерлеринин өз аймактарына кирүүсүн токтотуп жатат. Бул чечим, чындыгында, ал кезде Адыгине кыргыздары үчүн эң ыңгайлуу чечим болгон. Анткени Цин империясынын баскынчыл саясатына каршы күрөшүүдө “буфердик аймактын” кызматын аткарган Кашгар, Жеркен ж.б. шаарларындагы эки кожонун күчү Цин армиясы тарабынан жеңилүүгө дуушар болгон, ал эми түштүк кыргыз уруулары Цин империясынын дагы батышты көздөй аскердик жайылышын өз күчү менен токтотуп калуусу мүмкүн эмес болчу. Ошондуктан, Чжао Хуэйдин кыргыздарга айткан сунушу алардын кызыкчылыгына дал келген.

Кескин түрдө өзгөрүүгө дуушар болуп турган катаал саясый кырдаалда, кыргыздардын өзүнүн кызыкчылыгын көздөп жүргүзгөн саясаты Цин бийлиги тарабынан бир тараптуу түшүндүрүлөт. Кезинде Цинге каршы күчтөрдү колдоп, керектүү учурда өзүнүн кызыкчылыгы үчүн Цин бийлиги менен кызматташууга барган кыргыздар жөнүндө манжурча булактарда төмөнкү маалыматтар берилет:

“..., *hūlhasa ukara ba baharakū urunakū muse de jafabure be, geren aiman i burut se gemu safi, an i ucuri cende sihešeme yabure urse ci aname gemu ginggun ijishūn be tuwabume, hūlha be tosome jafara be kiceme niyalma takūrafi alanjihangge, cohome ejen i abkai horon goro jecen de selgiyehe, gosin wen ba bade akūnaha ci banjinahabi, ...*”(ЦДСБМАДЖ, 40-т., 90-б.)

“..., *ар кайсы бурут уруулары чыккынчылардын (эки кожсо) качаар жолу калбагандыгын, алардын эртели кеч биздин колубузга түшөөрүн билип, мурда аларга (эки кожсо) жасакерденип (кошомат кылып) жүргөндөрүнүн баарысы азыр (бизге) сый көрсөтүп (жагынып) элчи жиберип, чыккынчыларды кармоодо кызмат көрсөтөөрүн айтып жатышкандыгы, (биздин) императордун улуу беделинин алыскы аймактарга чейин жеткендигинин дал өзү, ...*”

Жыйынтыктап айтканда, Цин империясы Чыгыш Түркистанды каратып жаткан учурда, жеңилип качкан эки кожону кууп олтуруп кыргыздар (Адыгине, Ичкилик ж.б. уруулар) менен өзбектердин (Кокон) каршы соккусуна кабылып жеңилүүгө дуушар болгон. Бул Цин империясынын Адыгине кыргыздары жана Кокон менен алгачкы жолу байланышы болгон. Цин генералы Чжао Хуэйдин бир тууган эки кожону кармоо шылтоосу менен аскердик күч колдонуп Адыгине кыргыздарынын ээлеген аймактарын басып алуу ниети ишке ашпай калган.

Ошондуктан Чжао Хуэй акылдуу ыкма колдонуп кыргыздар менен Коконду өз тарабына тартууга аракеттенген, т.а. Кашгар ж.б. шаарларда соода мүмкүнчүлүгүн берүү сыяктуу сунуштар менен Адыгине кыргыздарын кожолорду колдоодон баш тарттырып, Цин империясынын кызыкчылыгына аларды кармап берүүгө үндөгөн. Андан соң император жашасакчысы Дактана баш болгон элчиликте Адыгине кыргыздарына жана Коконго жиберет. Бул элчилик дагы бир жолу Цин менен болгон кызматташуудан Адыгине кыргыздары же кокондуктар кандай пайда табаары же кызматташпаган учурда кандай зыян көрөөрүн жеткирүү үчүн барган, бирок негизги максаты Цин империясына жаңыдан чек аралаш ээликке айланган бейтааныш элдер тууралуу маалымат жыйнап, келечекте алар менен кантип иш алып баруу керектигин үйрөнүү болгон.

Дактана баш болгон элчилик Адыгине кыргыздарына барып, Ажыбий менен Ноокатта жолугат, бул туурасында “Пиндин чжунгаэр фанлюе” китебинде айтылат:

“乾隆二十四年九月庚申 (1759年11月2日)。定邊將軍兆惠等。疏奏安集延部長阿濟比等歸誠。兆惠等奏言。前因堵截逆賊等逃路。遣二等侍衛達克塔納等傳檄霍罕額爾德尼伯克。瑪爾噶朗。安集延。那木干等城。并布魯特之額德格訥。伊什奇里克等部落。八月十二日。據達克塔納。遣人同額德格訥之阿濟比。差人沙喇庫楚克等。呈稱閏六月十八日。由喀什噶爾起程。二十九日。至安集延。為首伯克四人。俱係額德格訥之阿濟比總統。與霍罕額爾德尼伯克交好。”(ПЧФ, 2-тк, 78-бк, 1990, 2363-2365 бб.)

“1759-жылдын 2-ноябрында, чек ара коргоочу генерал Чжао Хуэй ж.б.: “Анжияндын башчысы Ажыбий императорго баш ийди”, - деп билдирүү жасайт, Чжао Хуэй ж.б. баяндама катында: “Илгери чыккынчылардын жолун бөгөө (-гө үндөө) үчүн, экинчи даражадагы жанасакчы Дактана ж.б-ларды Кокондун Ирдана бегине, Маргалаң, Анжиян, Наманган ж.б. шаарларга, ошондой эле Адыгине, Ичкилик ж.б. бурут урууларына кайрылуу катын жөнөткөн. 2-октябрда, Дактананын билдирүүсү боюнча, Адыгине уруусунун башчысы Ажыбийдин кишиги Сарыкүчүк менен кошо киши жиберип, ал: “10-августта, Кашгардан жолго чыккандыгын, 21-августта, Анжиянга баргандыгын, ал жерди башкарган 4 бек бар экендигин, баарысы Адыгиненин башчысы Ажыбийдин бийлигине баш ийээрин, Кокондун Ирдана беги менен жакшы мамиледе экендигин”, - айтты”, - деп билдирет.”

Бул маалыматта “Анжиянды башкарган 4 бек Ажыбийге баш ийгендиги, жана алардын (Анжиянды башкарган 4 бектин, Ажыбийдин эмес) Кокондун беги Ирдана менен мамилеси жакшы болгондугу” айтылып жатат.¹ Бул маалыматты Дактана алгач Анжиянга барганда

¹ Автордун пикиринде бул жерде Анжияндын 4 беги менен Ирдананын мамилеси жөнүндө сөз болуп жатат, бул маалыматтын кытайча булактарда берилген версиясында, чындыгында, Ажыбий менен Ирдананын мамилеси тууралуу айтылып жаткандыгын түшүнүүгө болот. Ошондуктан “Пиндин Чжунгаэр фанлюе” сыяктуу кытай тилинде жазылган цин булактарын орус тилине которууда “Ирдана менен Ажыбий достук мамиле түзүшкөн” деген сыяктуу котормолорду көрүүгө болот. (Караңыз: Супруненко Г.П. “Материалы из китайских источников по истории кыргызов XVIII начала XIX вв.” 55-бет). Ушул эле маалыматты Дактананын билдирүүсү боюнча императорго манжур тилинде жазган Чжао Хуэйдин баяндама катынан карасак, айырмачылыкты көрө алабыз. Анда айтылат: “..., aha be Daktana i alibuha bithe be tuwaci, bithede arahangge, Daktana bi jiyanggiyün ambasai afabuha songkoi Hasihar ci anagan ninggun biyai juwan jakūn de jurafi ineku biyai orin uyun de Anjiyan de isinjifi fonjici Anjiyan de duin dalaha bek bi, gemu Edegene i Ajibii uheri dalaha bime, Erdeni bek i emgi banjirengge umesi sain serede, ...” (Котормосу: “..., кулуңуз (Чжао Хуэй), Дактананын жөнөткөн катында (берилген маалыматты) карасам, анда айтылып жатат: “Мен (Дактана) генерал (Чжаохуэй) буюргандай Кашгардан 4-августта жолго чыктым, 21-

билет, ошондон улам Ажыбийдин бийлиги күчтүү экендигин билип кайра артты көздөй кайтып келип, Ноокатта Ажыбийге жолугат (Чжэн Чжу, 2022, 105-б.). Жогоруда берилген “Пиндин чжунгаэр фанлюе” китебиндеги булакта, окуя үстүртөн гана берилет, жана андан жалпы тарыхый окуянын жүрүшүн так көрүүгө мүмкүн эмес. Мисалы, Дактана эмне үчүн *Адыгине уруусунун башчысы Ажыбийдин кишиси Сарыкүчүк менен кошо (кайра Чжао Хуэйга) киши жиберип* жатат, маалыматтан түшүнүүгө болбойт. Бул окуя боюнча терең маалыматты билүү үчүн биринчи кол булак болгон манжурча архивдик документтерге көз салуу керек. Дактана Ноокатта Ажыбийге жолукканда, Ажыбий: “..., *Хожа Жахан менин аймагыма келген жок, келчү болсо биз кармап беребиз*” (ЦДСБМАДЖ, 40-т., 438-439 бб.), - деп сөз берет. Ажыбий менен жолугуусун аяктап, Ирданага барганы камданып жатканда, Ажыбий Дактананын жолун тосуп, азырынча Ирдана тарапка барбай турушу керектигин айтат. Ажыбий биринчи Ирданага киши жиберип кытайдан элчилер келгенин айтып, Ирдана элчилердин ага келүүсүнө макул болгондон кийин баруусу туура болоорун билдирет. Анын жиберген кишилери 4 күн ичинде кайтып келээрин, ага чейин Ажыбийдин жанында күтүп тураарын сунуштайт. Дактана Ажыбийдин сунушуна макул болуп, Адыгине кыргыздарынын арасында Ажыбийдин Ирданага жөнөткөн кишилерин күтөт. Ажыбийдин жөнөткөн эки кишиси көп убакытка жоголуп кетишет, Дактана аргасыздан күтүп олтурат, 20-күн дегенде кишилери араң кайтып келет. Алардын айтуусу боюнча алар барган учурда Ирдана аңчылыкка чыгып кеткен болот, анын артынан кууп барып келгиче убакыт созулуп кеткендигин айтышат. Алар Ирдананын: “Ажыбийдин сөзүнө кошулам (булакта “Ажыбий (Цин императоруна) баш ийсе, мен да баш ийем”, - деп берилет), элчилер мен тарапка келе беришсин”, - деген сөзүн Дактанага билдиришет. Андан кийинки күнү (болжол менен 1759-ж. 11-сентябрь) Ажыбий өзүнүн кишиси Курбантайды элчилерди Ирданага коштоп баруусу үчүн чогуу жиберет (ЦДСБМАДЖ, 40-т., 439-440 бб.). Ага чейин Дактана Адыгине кыргыздарынын арасында көп убакытка кармалып калгандыгынан Ажыбий ал кезде Янгигисарда турган Чжао Хуэйга киши жиберип кырдаалды түшүндүрүп коюуну сунуштайт. Ошентип Дактана өз кишилерин Ажыбийдин кишиси Сарыкүчүк менен чогуу Янгигисарга кырдаалды түшүндүрүү үчүн жөнөтөт (ЦДСБМАДЖ, 40-т., 438-440 бб.).

“..., *Erdeni bek i gisun, Ajibii dahaci bi inu dahambi, jihe elcin be mini bade jikini sehe, ede jai inenggi Ajibii i deo Gūrbantai mini sasa genembi, Ajibii i gisun, elcin jihe inenggi goidaha, jiyangiyūn i gūnin jobombi dere, si emu niyalma takūrafi mini Sarakucuk (Karakucuk?) i sasa ere turgun be jiyangiyūn de alanakini sehede, Daktana bi ūlet Hoton, burut i gajarci Yoldobai be tucibufi ceni niyalma de adabufi unggimbi, ne Edegene Anjiyan, Isikilik se gemu dahaha, cende acara be tuwame belek suje, ula šušu belhehe niyalma de menggun buhe Erdeni bek de isinaha manggi adarame ojoro babe encu boolaki seme arahabi,...*” (ЦДСБМАДЖ, 40-т., 440-б.; КБТА: ЦМБКК, 03-0178-1784-009, (054-1550).)

“..., *Ирдана бек: “Эгерде Ажыбий баш ийсе², мен дагы баш ийем, келген элчилер мен*

августта Анжиянга жетип келдим, сураштырсам Анжиянды башкарган 4 бек бар экен, баарысы Адыгиненин бийи Ажыбийге баш ийет экен, (ал эми) Ирдана бек менен өтө жакшы мамиледе жашашат деп айтышты”, ...”).

² Кытай булактарында сакталып келген “Кытай-борбордук”, “Император-теңирдин баласы” сыяктуу көз караштар манжурча документтерде да сакталат. Бул булактарда айтылган “баш йиди”, “вассал болду” ж.б.у.с. кытай бийлигин же императордун сюзерен экендигин жактаган бир тараптуу көз караштарды туура чечмелөө зарыл. Бул жерде эки тарап бир келишимге келгендиги айтылып жатат, жана эки тараптын тең өз кызыкчылыктары бар, ошондуктан, бул кырдаалды ал кездеги Цин чиновниктери өздөрү империянын ичинде колдоно алган терминдер менен гана берген. Алар башка элдердин башчыларын император менен тең тарап

тарапка келе беришсин”, - деди. Ошондуктан, экинчи күнү Ажыбийдин униси Курбантай мени менен чогуу (Ирданага) барды, Ажыбий “элчилердин келгенине көп убакыт болуп калды, генерал (Чжао Хуэй) тынчсызданып жаткандыр, сен бир кишиңди менин кишим Сарыкүчүк менен чогуу бул кырдаалды генералга барып түшүндүрүү үчүн жибер”, - дегендиктен мен (Дактана) ойрот (өлет) Хотонду, жол көрсөткүч бурут Жолдубайды анын кишиси менен чогуу жибердим, азыр Адыгине, Анжиян, Ичкиликтердин баарысы баш ийди, аларга абалга жараша жибек белек бердим, тамаз-азык даярдаган кишилерге күмүш бердим. Ирдана бекке баргандан кийин эмне кырдаал болгонун өзүнчө баяндап айтам, ...”

Бул маалыматта Адыгине, Ичкилик уруулары менен чогуу Анжиян да “баш ийгенин” айтып жатат. Айта кетчү жагдай, Дактана “Анжиян” деп бир гана Анжиян шаары жөнүндө айтып жатат, кытай булактарында көбүнчө “Анжияндыктар” деген термин менен жалпы Фергана өрөөнүнүн ири төрт шаарынан (Кокон, Маргалаң, Наманган, Анжиян) келгендерди айтышкан. Бирок, жогорудагы маалыматта да көрүнүп тургандай, Дактана андан ары Ирданага (Коконго) барып, ал жерде эмне кырдаал болгонун өзүнчө баяндап айтаары жөнүндө айтып жатат. Демек, Адыгине, Ичкилик жана Анжияндын “баш ийүүсү” Ажыбий тарабынан чечилди, ал эми башка шаарлар тууралуу кырдаал Ирдана тарабынан чечилээри айтылууда. Ошондуктан, буга чейинки келтирилген булактагы “Анжияндын 4 беги Ажыбийге баш ийет” деген маалыматты кабыл алуу керек. Ал учурда Ажыбий Адыгине, Ичкилик урууларынан сырткары, Анжияндын бектерин да өз бийлиги астында башкарып турган.

Андан сырткары “Ош окуясына”³ чейинки мезгилдерде Адыгине кыргыздарынан Кашгарга барган элчилер же соодагерлер “Анжияндын Адыгине кыргыздарынан келген кишилер” деп айтылчу. Буга мисал катары төмөндөгү маалыматты айтууга болот:

“....., *abkai wehiyehe i orin sunjaci aniya jorgon biyai gūsin de, Anjiyan i Edegene i burut Ajibii i baci, ini deo Temurmiza, geli Edegene i burut Guzibai, ini jui Sadik sebe elcin obume takūrafi Hasihar de isinjifi,*” (ЦДСБМАДЖ, 51-т., 57-б.)

“..., 1761-ж. 4-февралында, Анжияндын Адыгине бурут уруусунун башчысы Ажыбий униси Тимурмырзаны, жана Адыгинелик бурут Козубайды, анын униси Садыкты ж.б. элчи катары Кашкарга жиберди, ...”

Мындан, “Ош окуясына” чейинки мезгилдерде Адыгине уруусунун кыргыздары Кашгар менен Фергана өрөөнүнүн ортосундагы тоолорду, Ош жергеси сыяктуу Фергана өрөөнүнүн чыгыш тарабындагы түздүктөрүнөн сырткары Анжиян шаарынын түздүктөрүн да мекендеп келишкендигин көрүүгө болот. Анжиян аймагында кыргыз урууларынын көп экендигин кезинде Ч.Валиханов айткан:

“*Большая часть родов дикокаменных киргиз правой руки и весь отдел сол имеют кочевья свои во владениях Коканского ханства, около города Анджана и в горах его окружающих и по соседству, ...*” (Валиханов, 1984-1985, 83-б.)

Кыргыздардын Анжиян аймагында көп болгондугу кандайдыр бир деңгээлде Анжиян шаарын башкарган бектеринин Ажыбийдин таасири астында болуусун шарттаган. Фергана өрөөнүндөгү эки күчтүн (Ирдана менен Ажыбий) бийлик үчүн атаандашуусунда Анжияндын бектери көбүнчө Ажыбийдин тарабын ыктап турушкан. Ошондуктан, Ажыбийдин Цин

болуп келишимге келгенин айта алышкан эмес, ошондуктан башка элдер менен болгон мамиледе, же кызматташууда алардын баарысы Цин императорунун “вассалы болду”, “баш ийди” деп жазышкан.

³ Дактананын элчилигинен кийин Ирдана менен Ажыбийдин мамилеси кескин сууп кеткен, Ирдана ар кандай шылтоо менен кыргыздарды Анжияндан сүрүп чыгып, жада калса Ошту басып алганга аракет жасайт.

бийлигине жазган биринчи катында “Бухарадан чыгышка чейинки 200 миң⁴ кишинин башчысы” (ПЧФ, 2-тк, 78-бк, 1990, 2363-2365 бб.) экендигин айтканы бекеринен эмес, чындыгында, ал учурда манжур архивдик документтери көрсөткөн Фергана өрөөнүндөгү эки чоң күчтүн ортосунда жалпы Фергана өрөөнүнүн бийлиги үчүн атаандашуу болуп турган. Ажыбий Бухарадан Кашгарга чейинки кыргыз урууларынын башын бириктирип күчтүү бийлик кургусу келген. Бирок, ошол эле учурда Фергана өрөөнүндөгү бир канча чоң шаарларда чоң таасирге ээ болгон Ирдана бектин да өзүнүн атаандашы Ажыбийди алсыратып, кыргыздар ээлеген аймактарды өзүнө каратып алуу планы болгон. Дал ушул себептен улам, бул эки күч Чыгыш Түркистандын жаңы бийлиги Цин династиясы менен алакаларына абдан кылдаттык менен мамиле жасап, т.а. Цин империясын өз кызыкчылыктарын ишке ашыруу максатында колдонгусу келген.

Дактана Коконго барып Ирданага жолукканда, Ирдананын Фергана өрөөнүндөгү таасири Ажыбийден күчтүүрөөк экендигин билет. Ажыбийге караганда, Ирдананын бийлиги бир топ күчтүү болгондугуна карабастан, анын бийлиги Фергананын ар кайсы шаарларында толугу менен орной элек болгон, анын бийлигинин туруктуулугуна тегерегиндеги көчмөндөр тарабынан чакырыктар жаралып турган. Т.а. кыргыз урууларынын башында турган Ажыбий менен Ирдана ортосунда Ферганадагы бийлик үчүн атаандашуу болгон. Ошондуктан, Ажыбий да, Ирдана да Цин бийлигинин колдоосу менен каршы тарапты ооздуктагысы келген. Ажыбий биринчи келген Цин империясынын элчиси Дактананын келишин маанилүү экендигин билип, аны өз кызыкчылыгы үчүн колдонууну көздөгөн. Ажыбий Дактананы 20 күн кармап Ирданага жибербей Янгигисардагы Цин генералы Чжао Хуэйга элчи, кат жөнөтүп өзү Бухарадан чыгышка чейинки 200 миң кишинин башчысы экендигин айткандыгы да бекеринен болгон эмес, ал өзүнүн Цин бийлигинин көз алдында таасирдүү күчкө ээ экендигин билдирип, өзүнүн бийлигин чыңдоодо Цин бийлигинин колдоосуна жетүүнү көздөгөн. Ошондой эле, Цин империясы менен Кокондук Ирдананын мамилесинде ортомчулук кызматты аткарып, өзүнүн таасирин күчөтүүнү көздөгөн. Ошондуктан, Дактананы Ирданага жибербей 20 күн кармап, ал аралыкта Чжао Хуэйга элчи жөнөтүп, 20 күндөн кийин Дактана Ирданага бараарда да аны менен өзүнүн иниси Курбантайды чогуу жөнөтөт, мунун негизги максаты Цин империясы менен Кокондун ортосундагы мамиледе өзүнүн таасирин тийгизүү, Дактана менен Ирдананын сүйлөшүүлөрүнөн кабардар болуп туруу ж.б. болгон.

Ал эми Ирдана Цин империясынан келген биринчи элчи Дактанага Фергана өрөөнүндөгү 4 шаардын атынан Цин императорунун вассалы болгусу келгендигин билдиргенден кийин, анын ордуна Цин императоруна 3 өтүнүч менен кайрылат. Ал өтүнүчтөрдүн эң биринчиси жана негизгиси Цин империясынын колдоосу менен тегерегиндеги буруттарды ооздуктоо болгон (Opuma Takahiro et al., 2014, p. 391-394.). Бул боюнча “Пиндин чжунгаэр фанлюе” китебинде төмөнкүдөй кыскача маалымат берилет:

“暨臣等书呈。译其书云。额尔德尼伯克敬请大皇帝钦差统兵将军大人等安。仰赖大皇帝洪福。大众安善。闻得哈萨克。布鲁特。俱奉檄文。我等正在盼望。今侍卫等前来。不胜感悦。特差亲信人等面禀。如蒙许允进京。并求指示等语。臣等询问来使。有何面（面）禀。据称我布鲁特诸部。每相侵夺。我额尔德尼伯克。欲为剖断是非。恳求大皇帝赏给玺

⁴ Кээ бир булактарда 210 миң деп берилет.

书。约束布鲁特等语。”

“Ирдана) Бизге кат жөнөтүп кайрылды, анын катын которуп көрсөк, анда айтылат: “Ирдана бек Улуу императордун дайындаган генералына тынчтык тилеп салам жолдойт. ..., биз сиз тараптан элчи келгендигине абдан кубандык, мен өзүмдүн жакын адамымды сизге оюмду бетме-бет көрүшүп айтуу үчүн жиберип жатам, ага Пекинге императордун сарайына барганга уруксат бериңиз, жана ага жол көрсөтүңүз”. (Ирдананын) элчиси келгенде андан кандай бетме-бет айтуучу сөзүң бар деп сураганда: “Биздин тегерегибиздеги бурут уруулары ар качан карактап тоношот. Менин бегим Ирдана бек алардын бул маселесине чекит коюуну каалайт. Ошондуктан Улуу императордон мөөр басылган кат алып, анын жардамы менен буруттарды тыюуну көздөйт”, - деп жазылат”.

Мындан, ал кездеги Ирдананын тегерегиндеги кыргыздар чындыгында таасирдүү күчкө ээ экендигин, Ирдана аларды өз күчү менен ооздуктай албастыгынан улам Цин империясына көмөк көрсөтүүсүн суранып жаткандыгын көрүүгө болот. Демек, ал учурда Ирдананын кыргыздарга каршы согушка чыгуу үчүн жетиштүү армиясы болгон эмес. Андан кийинки мезгилдерде кыргыздарды Фергана өрөөнүнүн түздүктөрүнөн анын чыгышындагы жана түндүгүндөгү тоо этектерине сүрүп чыгууда колдонгон аскердик күчтөрдү кайдан алгандыгын төмөнкүчө түшүндүрүүгө болот. Цин империясы Чыгыш Түркистанды басып алгандан кийин, баскынчыларга каршы күрөшкөн Чыгыш Түркистандыктардын чоң тобу Фергана өрөөнүнө качып келгендиги айтылат (Болдырева, 1997, 46-б.; Бейсембиев, 1987, 9-б.; Кененсариев, 1997,10-б.). Ирдана Цин императоруна баш ийимиш болуп, ошол эле учурда Чыгыш Түркистандык кожолордун эң негизги колдоочусу катары Чыгыш Түркистандан качып келген мусулман калктарды өз өлкөсүнүн букаралыгына кабыл алып турган. Андан сытркары Чыгыш Түркистандагы Цинге каршы күчтөр менен да тыгыз байланышта болуп турган (Тору Сагучи, 2-т., 1984, 415-430 бб.). Ушундай кырдаалда Фергана өрөөнүнүн отурукташкан калктары ар кайсы тараптан келген качкын калктардын эсебинен кескин түрдө өскөн. Бул Ирдананын армиясынын кубаттанышына да алып келген, натыйжада аскердик күчүн колдонуп тегерегиндеги көчмөн кыргыздардын аймактарына жайылуусун шарттаган. Ирдананын кыргыз урууларынын аймактарына жасаган баскынчыл иш аракеттеринин ийгиликтүү болушунун дагы башка бир себеби, бул Цин империясынын кыргыздар менен бийлик үчүн атаандашкан Ирдананы колдоосунун натыйжасында Ажыбий Ирдананын баскынчылыгына каршы түштүк-түндүк кыргыз урууларын бириктирип күч чогултуу үчүн жасаган иш аракеттеринин ишке ашпай калышы болгон (Абдужапар уулу, 2024).⁵ Окуянын өнүгүү убактысы жагынан алып караганда, Ирдананын Ажыбийге карата жасаган баскынчыл аракеттери Кокон менен Цин империясынын ортосундагы элчилик мамилелердин түзүлүшүнөн кийин эле дароо жүзөгө аша баштаган.

Кыскача жыйынтыктоо. Цин империясы менен алгачкы жолу байланыш түзүлгөнгө чейин, Адыгине, Ичкилик ж.б. уруулар Адыгиненин Баргы уруусунун башчысы Ажыбий башында турган Адыгине уруу биримдигин түзүшкөн. Цин империясы менен алгачкы элчилик мамилелери түзүлгөнгө чейин Кокондук Ирдана менен Адыгине кыргыздарынын Ажыбийи ортосунда Фергана өрөөнүнүн бийлиги үчүн өз ара атаандаштык болгону менен,

⁵ Абдужапар уулу Канатбек: “Тянь-Шандык кыргыздардын бирдиктүү бийлик куруу аракеттери – XVIII к. ортосунда Ажыбийдин жасаган иш аракеттеринин мисалында”, Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун 100 жылдыгына арналган “Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүүсүнүн негизги маселелери: башаты, азыркы абалы жана келечеги” аттуу эл аралык илимий симпозиумунда окулган доклады. Бишкек, 2024-ж.

чогуу сырткы душманга каршы туруу үчүн күчүн бириктирип Цин империясынын Чыгыш Түркистанга жасаган баскынчыл саясатына каршы күчтөрдү колдоп турушкан. Цин империясы Чыгыш Түркистанды өзүнө караткандан кийин Хожа Жахан менен Бурхан ад-Дин Чыгыш Түркистандан качып чыгышат, Цинге каршы күчтөрдүн жеңилгендигин билип Ирдана менен Ажыбий Цин империясынын армиясы алардын аймактарына кирип келүүсүн алдын алуу максатында, ал мезгилге чейин эки кожону колдоп келген саясатын өзгөртүп Цин бийлиги менен кызматташууга өтүшөт. Алардын Цин империясы менен болгон байланышынан кийин Кашгардын батышындагы отуркташкан калк менен көчмөн калктардын өз ара бир калыптуу байланышы бузулат. Цин доорундагы булактар көрсөтүп тургандай, Цин бийлиги менен мамиле кура баштагандан кийин Ирдана менен Ажыбий өз ара атаандаштыгында Цин бийлигинин таасирин колдонууну көздөшөт. Бирок, Цин бийлиги да жөн жерден аларга элчи жиберип, алардан эки кожону кармоодо көмөктөшүүнү сурап, же жөн гана алар жөнүндө маалымат алуу үчүн келген эмес болчу. Цин империясынын да ал аймактардан көздөгөн кызыкчылыгы бар болчу.

2) Ирдананын Ошту басып алышы

1759-жылдын 30-декабрында, Дактана Ирданага жасаган элчилигин аяктап, Ирдана жөнөткөн элчилери Токтомухамед, Баймухамед жана жолдо аларга кошулган Черик уруусунун бийи Жоомарттын иниси Кудакулду алып Чжао Хуэйга кайтып келет. Кокондун элчилери Ирдананын катын алып келип Чжао Хуэйга беришет, анда Ирдана Чжао Хуэйдан элчилерин Пекинге императорго жолугуу үчүн жөнөтүүсүнө уруксат берүүсүн, аларды коштоп Пекинге алып баруусун, жана императорго бетме-бет айтуу үчүн “оозеки кабар” алып бара жатышкандыгын билдирет. Алар алып бара жаткан сырдуу “оозеки кабар” тегерегиндеги кыргыздарды тыюуда Цин бийлигинен жардам сурап кайрылгандыгы тууралуу экендиги жогоруда айтылды. Бул боюнча манжурча архивдик документтерде кененирээк маалымат берилет:

“Wesimburengge, aha Jao Hūi, Emin Hojo gingguleme wesimburengge donjibume wesimbure jalin, baicaci, neneme hoisei gubci ba be gemu toktobuha bicibe damu Hasihar i wargi ergi de bisire Hohan, Margalang, Anjiyan, Namagan i jergi hoton i hoise, geren aiman i burut se umesi labdu, Hohan i Erdeni bek, burut i Ajibii umesi hūsungge esebe dahabume toktobuci, Hasigar, Yerkim i urse elhe ombi, seme gūniha bihe, te ejen i horon hūhuri de, Hohan, Margalang, Anjiyan, Namagan i jergi geren hoton i hoise, geren aiman i burut se, Badakšan ohan i jergi urse yooni dahame dosika, Erdeni bek i elcin Toktomahamet sei alaha Erdeni bek hesei bithe šangnarao seme baiha gūnin be, aha be Hošikebek sede fonjici, Hošikebek i gisun, daci geren ba i hoise, burut se gemu Buhar i han be kunduleme wesihulembihe, Buhar han akū oho, ini eshen besergen tehe ci geren hoton i hoise burut se ememu imbe kundulembi, ememu imbe daharakū, ede teisu teisu beyebe han seme cisui tukiyme gisurerengge bi, burut oci umai uju da akū, wei hūsun etuhun oci, yadalinggū aiman be gidašame durime tabcilame yabumbi, nukteme tere ba seme inu toktohon akū, gaitai ubade nuktembi, gaitai gūwa bade gurifi genembi, Hohan i Erdeni bek oci, ududu hoton be kadalaha niyalma inu hūsun geli etuhun ofi, hanci šurdeme ba i burut se imbe wesihuleme kundulerengge labdu, emude oci, ini hūsun de gelembi, jaide oci, ini hanci tefi ini hoise sei tariha jeku be, jeki seme inde sihešeme yaburengge bi, i geli tuweri erinde sain morin be bordome ulibufi burut sei dorgi aika inde daharakūngge bici, burut i morin macuka ucuri be amcame gaitai cooha unggifi emgeri gidanambi, ne Saiak, Sarbagaši, Hūšici, Harbagaši i jergi burut se, Erdeni bek de daljakū ci tulgiyen, ini hanci šurdeme tehe Isikilik i jergi burut se gemu Erdeni bek i harangga oho, Hošikebek bi Anjiyan i šurdeme bade goidame bihe,

ere babe tengkime sambi, i te doron gidaha suwayan bithe bahafi burut sebe bargiyataki sere gisun be tuwaci, cohome geren burut se ne gemu amba ejen de dahame dosika, aika inci enculere kadalaburakūngge bici, i erebe jafafi horoloki sere gūnin, burut se uju da akū oci sain, emu niyalma be dalabufi uherileci tusa akū seme alambi, uttu ofi aha be Erdeni bek i elcisa damu imbe ini harangga hoise burut sebe saikan bargiyatame kadalakini, gūwa burut sei baru sain i banjikini seme gisurehe erei jalin gingguleme donjibume wesimbuhe.”(ЦДСБМАДЖ, 42-т., 116-119 бб.; КБТА: ЦМБKK, 03-0178-1793-027.)

“(Императорго) Баяндама каты : кулуңуз Чжао Хуэй, Эмин Хожо маалыматты сизге жеткирүү үчүн тизе бүгүн билдиребиз, байкашыбызча, буга чейин ар кайсы жерлердеги мусулмандарды⁶ (өзүбүзгө) багындырдык, бир гана Кашгардын батышындагы Кокон, Маргалаң, Наманган, Анжиян ж.б. шаарларда мусулмандар, ар кайсы уруудагы буруттар өтө көп санда жашашат. Кокондун Ирдана беги жана буруттардын Ажыбийи өтө таасирдүү күчкө ээ, эгерде алардын көңүлүн (өзүбүзгө) ооштура алсак (багындырсак), Кашгар, Жеркендиктер туруктуу болуп калаар эле, деп ойлоп жатабыз, азыркы күндө улуу императорго Кокон, Маргалаң, Анжиян, Намаган сыяктуу шаарлардагы мусулмандар, ар кайсы уруудагы буруттар, Бадакшан, Вахан сыяктуу жерлердин элдери баш ийишти. Ирдана бектин элчиси Токтомухамеддин айткан Ирдана бек императордун мөөрү басылган кат суранып жаткандыгы боюнча, мен Кошукбектен сурасам, ал айтты: “илгери ар кайсы жерлердеги мусулмандар жана ар кайсы уруунун буруттары Бухаранын ханын сыйлап аны урматташкан, Бухаранын ханы өлгөндөн кийин анын абасы (атасынын иниси) хандыкка олтурат, ошол мезгилден тартып ар кайсы шаарлардагы мусулмандар жана буруттардын кээ бирилери аны (анын бийлигин кабылдап) сыйлап, кээ бирилери сыйлабай, өз алдынча “хан” аталып алышкан. Буруттардын үстүнөн бир башкаруучусу болгон эмес, кимиси күчтүүрөөк болсо алсыз урууларды карактап турушкан. Алардын турган жери туруктуу болгон эмес, бир кезде бул жерде жашап, заматта башка жерге жер которуп жашашкан. Кокондун Ирдана беги бир канча шаарды башкарган салыштырмалуу күчтүүрөөк таасири бар киши болгон, анын тегерегиндеги бир канча бурут уруулары аны сыйлап турушкан. Анткени, бир жагынан, анын күчүнөн кооптонушса, экинчи тараптан аны менен жанаша жашагандыктан, өз кол (бурут урууларынын) астындагы дыйкандары (мусулмандар) жер айдап, түшүм беришкендиктен, Ирданага карата жылуу мамиледе болушкан. (Ал эми Ирдана болсо) кыш мезгилинде жут (көчмөндөр үчүн оор мезгил) болгон учурларда, буруттар арасында өзүнө баш ийбегендерге, алардын жылкылары алсыз болуп турган учурдан пайдаланып, кокустан чабуулдарды жасап турган. Азыркы учурда Саяк, Сарыбагыш, Кушчу, Карабагыш ж.б. буруттар Ирданага баш ийишпейт, андан сырткары Ирдананын тегерегинде жашаган Ичкилик сыяктуу бурут уруулары Ирданага баш ийишет. Мен (Кошукбек) Анжиян өрөөнүндө көп жыл жашадым, ал жердин абалын жакшы билем. Анын (Ирдананын) императордун мөөрү басылган кат суранып, анын жардамы менен тегерегиндеги буруттарды башкарып алгысы келип жатканына караганда, ар кайсы бурут уруулары императорго баш ийишти, эгерде ал (Ирдана) буруттарды ооздуктоого күчү жетпей калганда, императордун каты менен аларды коркуткучу келип жаткан болушу керек. Жалпы бурут урууларынын үстүнөн башкарган эч ким жок, бул кырдаал (бизге) жакшы (пайда). Эгерде аларда бир киши (башчы) чыгып алардын (бурут урууларынын) баарынын башын бириктирчү болсо бизге (Цин

⁶ Цин доорундагы тарыхый адабияттарда Батыш чөлкөмүндө жашап отурукташкан, дыйканчылык менен алектенген мусулман элдерди “Хуэй” деп аташкан. Көпчүлүк учурда уйгур жана өзбектерге карата колдонулган.

империясына) жакшы эмес (зыян болот)”. Ошондуктан мен (Чжао Хуэй) Ирдананын элчисине: “Сен бир гана өзүңдүн кол астыңдагы мусулмандарды жана буруттарды башкар, ал эми башка буруттар менен жакшы мамиледе жаша”, -деп айттым.”

Чжао Хуэйдин императорго жасаган жогорудагы баяндама катынан, Чжао Хуэй Ирдананын элчилери Цин императорунан буруттарды башкарып алуу үчүн императордун мөөрү басылган кат суранганда алгач сөз эмне жөнүндө болуп жатканын түшүнгөн эмес. Ошондуктан, өз кезинде көп жылдар бою Анжиянда жашап, ал жерди жакшы түшүнгөн Кошукбек аттуу кишиден жөн жай сурайт. Кошукбектин айтуусуна караганда Ирдананын ошол мезгилде эле тегерегиндеги кыргыздардын баарысын өзүнө каратып алуу ниети бар болгон. Кошукбек айткан “Ирдананын күчүнөн корккондуктан аны сыйлап жашаган Ичкилик бурут уруулары” Коконго жакын жайгашкан ичкилик уруулары болушу ыктымал. Дагы башка кыргыз уруулары кол астында “дыйкандар” иштегендиктен Ирдана менен жакшы мамилени сактап келишкен. Бул жерде айтылган дыйкандар көчмөн кыргыздар эмес, отурукташкан дыйканчылык менен алектенген калктар болгон. Манжурча документте “мусулмандар” деп берилет, бул термин кытай булактарында отурукташкан мусулман калктарына карата колдонулган, т.а. Чыгыш Түркистандык уйгурлар жана Ферганалык дыйканчылык менен алектенген өзбектер жөнүндө сөз болуп жатат. Кошукбек кийинки мезгилдердеги маалыматтарда берилген Адыгине чоң уруусунун ичиндеги Карабагыш уруусу жөнүндө айтып жатат. Бирок Адыгине тууралуу сөз кылбайт. Мындан, Кошукбек Анжиянда жашап жүргөн учурда Адыгине уруу биримдиги түзүлө электигин билүүгө болот. Кошукбектин билдирүүсүндө кечирээк мезгилде түзүлгөн Адыгине уруу биримдигинин ичиндеги Ичкилик ж.б. уруулар Ирдананын чабуулдарына кабылып, андан коркуп турушкандыгы айтылат. Ал эми Дактана элчи катары барган учурда Адыгине уруулары, Ичкилик уруулары ж.б. түштүк кыргыз уруулары Адыгине уруу биримдигин түзүп анын башында Ажыбий тургандыгын көрөт. Демек, Дактана элчи катары Ажыбийге барганга чейин түштүк кыргыз уруулары Ирдананын кыргыздарга болгон баскынчыл саясатынан улам күч бириктирип Ирдананын кол астында турган Ичкилик урууларын бошотконго жетишишкен. Дал ушундай кырдаалда Ирданага каршы күрөшүү үчүн жалпы түштүк кыргыз уруулары баш бириктирип Адыгине уруу биримдигин түзө алышкан. Ошондуктан, Ирдана күчтөнүп келе жаткан Адыгине кыргыздарына каршы анын чыгыш тарабындагы жаңы бийлик менен алакага келип аны тегерегиндеги кыргыздарга каршы колдонууну көздөгөн. Ал эми Кошукбектин кеңешинен улам Чжао Хуэй да кыргыздардын бирдиктүү күчкө айлануусу жаңы аймактарды ээлеп алган, т.а. бийлиги толук орной элек Чыгыш Түркистандагы Цин бийлиги үчүн да зыяндуу экендигин түшүнөт. Чындыгында, Цин бийлиги үчүн башында ким болбосун (Ирдана же Ажыбий) Чыгыш Түркистанга чек аралаш жайгашкан кыргыздардын бирдиктүү күчкө айлануусу чоң чакырык болгон. Ошондуктан, Цин бийлигинин жообу анык эле, алар үчүн кандай болбосун кыргыздардын бирдиктүү болуусуна каршы саясат жүргүзүү керек болчу.

Ирдананын элчилеринин арасында Токтомухамед жана Баймухамедден башка дагы Авасмат жана Мухамеднияз аттуу эки элчи бар болчу. Акыркы эки киши Токтомухамед жана Баймухамед менен бирге Жеркенге Чжао Хуэй менен жолукканы келген, бул эки кишинин милдети Токтомухамед менен Баймухамед Пекинге кеткенден кийин Чжао Хуэйдин кабарын алып Ирданага келүү болгон (Onuma Takahiro et al., 2014, p. 392). Ирдананын Цин императорунан суранган үч өтүнүчүнүн биринчиси тууралуу жогоруда айтылды, калган экинчи өтүнүчүндө “Кокон, Цин империясы менен Бухара эмирлиги ортосундагы мамиледе ортомчулук кызматты аткаруусун” суранган, ал эми үчүнчү өтүнүчүндө “Токтомухамед менен

Баймухамедди Пекинге баруусуна уруксат берип, аларды коштоп баруучу киши дайындоону” суранат (Onuma Takahiro et al., 2014, p. 391-392). Чжао Хуэй Ирдананын үчүнчү өтүнүчүнө көп ойлонбостон макулдугун берет, бирок экинчи өтүнүчү да аны ойлондуруп так жооп бере албагандыктан, Кокондун Пекинден кайткан элчилери менен кошо Сономцерен жана Удай аттуу кишилерин Бухара менен Кокондун мамилесин тактап келүү үчүн тыңчы катары жиберет (Onuma Takahiro et al., 2014, p. 392-395). Бул жерде белгилей кетчү жагдай, Ажыбий Кокон менен Цин империясынын ортосундагы алакада ортомчулук кызматты аткарып өзүнүн таасирин арттыргысы келген сыяктуу эле, Ирдана да Бухара менен болгон мамилесинде Цин империясынын таасирин өз кызыкчылыгына колдонгусу келген.

Кокондун элчилери Токтомухамед менен Баймухамед Пекинге жолго чыгып кеткенден кийинки күнү Ажыбийдин элчилери Кашгарга келип Чжао Хуэйга жолугат. Чжао Хуэй Ажыбийдин элчилерине да бир күн мурун Пекинге жолго чыгып кеткен Кокондун элчилеринин артынан кууп жетип чогуу Пекинге барууну буюрат. Ал эми Авасмат менен Мухамеднияз Чжао Хуэйдин кабарын алып Коконго кайтышат.

1760-жылдын февраль айында Цин императору Кокондон, кыргыздардан, Бадакшандан ж.б. жерлерлерден келген элчилерди Цяньцингун сарайында кабыл алат (Onuma, Takahiro, 2010, p. 109-110). Бул окуя боюнча “Циншигао” китебинде төмөнкү маалымат берилет:

“二十五年春正月.....乙卯（2月25日），霍罕额尔德尼伯克遣使陀克塔玛特等入觐。丙辰（2月26日），巴达克山素勒坦沙遣使额穆尔伯克等及齐哩克、博罗尔使入觐。定边将军兆惠等以霍集占首级来上，并俘酋扈多索丕等至京。丁巳，上御午门行献俘礼。命霍集占首级悬示通衢，有扈多索丕等罪。己未（2月29日），布鲁特阿济比遣使锡喇噶斯等入觐。”(Циншигао, 12-бөлүм, Гао-цзун бенцзи, 1977, 450-6.)

“1760-ж. 25-февралында, (Император) Кокондон келген элчи Токтомухамедди кабыл алды. 26-февралда, Бадакшандын Султаниахы жиберген Өмүрбекти жана Черик (бурут) уруусунан, Болор өлкөсүнөн келген элчилерди кабыл алды. ..., 29-февралда, буруттун Ажыбийинен келген элчи Шергазыны кабыл алды.”

“Пиндин чжунгаэр фанлюе” китебинде бул боюнча төмөнкүдөй маалымат берилет:

“又勅谕霍罕额尔德尼伯克：尔远处边陲，闻大兵平定同城逆贼逃窜信息，即慕化归诚，请擒贼自効，遣使入觐，深可嘉尚。来使等俱安善至京，朕加恩召见，频申宴赛，赐尔緞疋、器什若干，尔其祇受，又赏来使及从人等服饰、器用、银两有差。览尔奏，内有未尽之词，俾使人面陈等语。今来使等并无所请，朕故未有他谕，但尔部落素被准噶尔侵扰，今既为朕臣仆，自必加恩抚恤，尔其纳束所部，永享无疆之福。获送尔使之索诺木车凌等，仍有面传谕旨。特谕。其勅谕额德格讷阿济比，略同。” (ПЧФ, 2-тк, 85-бк, 1990, 2474-6.)

“Кокондун Ирдана бегине императордун буйругу: “Сен алыскы чек ара аймактарында турасың, (менин) улуу армиям мусулман шаарларындагы (Чыгыш Түркистандык) чыккынчыларды тынчтандырганын угуп, чын көңүлүң менен мага багындың, чыккынчыларды кармоодо салым коштуң, элчи жиберип алдымда тизе бүктүң, мунун баары алкышга ылайык. Сенин жиберген элчилериң эсен аман Пекинге келишти, мен аларды өзгөчө мээрим менен тосуп алдым, ..., сенин билдирүүңө караганда, айтылбаган сөздөрүң бар экен, элчилериң

бетме-бет оозеки айтып беришмек экен. Бүгүн алардан сураганда алар эч нерсе айтышкан жок, мен да аларга (айтылбаган сөзгө) карата эч кандай буйрук чыгарбадым, сенин элиң илгери жунгарлар тарабынан бөгөлүп турчу, азыр сен менин кулум болдуң, ..., сенин элчилериң менен чогуу Сономцэрен ж.б. кишилерди жиберип жатам, алардын да менин буйругумду сага оозеки айтып барышат. Адыгине элчисине да окшош буйрук чыгарылды.”

Жогоруда айтылгандардан, Ирдананын элчиси Цин императору менен көрүшүп жатканда “оозеки кабарын” айтпагандыгын көрүүгө болот. Бул балким, ал учурда император сарайында Адыгиненин да элчиси тургандыгынан болушу мүмкүн. “Пиндин чжунгаэр фанлюе” китебинде айтылат:

“乾隆二十五年春正月丁巳 (1760年2月27日) ⁷.....布鲁特额德格讷阿济比使人锡喇噶斯等至京，命入宴时坐于霍罕使人之次.....” (ПЧФ, 2-тк, 84-бк, 1990, 2463-2464 бб)

“1760-ж. 27-февралында, ..., буруттардын Адыгине уруусунун баишысы Ажыбийдин жөнөткөн элчиси Шергазы Пекинге келди, ага салтанат залына киргенде Кокондун элчисинин (андан кийинки орунга) жанына отуруу буюрулду, ...”

Кокондун элчиси Токтомухамед Адыгиненин элчиси да жанында отургандыктан ал учурда Ирдананын айткан “оозеки кабарын” айтууга ыңгайсыз болгон, анткени Адыгине кыргыздарына каршы саясат жүргүзүү үчүн колдоо катары Цин императоруна кайрылуусу Адыгине кыргыздарынан жашыруун болушу керек болчу. Эгерде кыргыздардан жашыруун болбогондо, Ирдана кат түрүндө деле жазып элчиси аркылуу императорго жеткире алмак, анын кооптонгону эгерде кат түрүндө жазып жиберсе, элчилери Кашгарга баруу үчүн сөссүз түрдө Адыгине кыргыздарынын аймагы аркылуу өтүүсү керек болмок, элчилер жолдон кыргыздар тарабынан кармалып, Ирдананын жашыруун планы кыргыздарга билинип калышы мүмкүн болгон.

Ал эми Ирдананын императорго айттырган “оозеки кабарына” жооп катары берген императордун “оозеки буйругу” тууралуу манжурча документтерде кеңири баяндалган. 1763-ж. 22-апрелинде, Ирдана Кашгардагы генералдын жардамчысы Юнгуйга жазган катында Сономцэрен алып келген императордун “оозеки буйругунун” мазмуну тууралуу айтат.

“.....tere nerginde, So amban U amban molo Toktamet be gaifi, ejen han i baci jifi, Edegene be darire de Edegene aiman i Ajibii de niyalma takūrafi, Ajibii sede, suweni Erdeni bek i nukte ci ejen han i bade amasi julesi yabure hūda be adarame tosome tabcilaci ombini, amasi Bu seme niyalma takūraha de, Ajibii i gisun ambasa Erdeni bek i jakade genefi amasi isinjitele, bi nuktei geren ahalaci sebe isabufi, urunakū gemu baicame tucibufi aliyaki seme, So ambasa de angga aljaha, amala So ambasa mini jakade jifi, ejen han umesi elhe babe minde ulhibuhe de, bi donjifi umesi urgunjehe, ejen han Kasigar dabagan i cargide bisire urse be si jirgabume tuwancihiyame tuwašatakinī, Kasigar dabagan i ebele i aiman, be jirgabume tebuki seme ejen hani aisin hese be ambasa minde ulame wesimbuha de bi So ambasa de delen jafara jaka be alibufi, sain i amasi unggire de Ūtan Bukun be tucibufi, So ambasa be Oos de isibume fudebume unggire ildun de, Ajibii i baicame tucibufi Oos de belhehe jaka be gajikini seme Ūtan Bukun be So ambasa be dahalabume ungiihe.....” (ЦДСБМАДЖ, 61-т., 291-192 бб.; КБТА: ЦМБКК, 03-0180-2020-003, (066-3074)-(066-3075))

⁷ (Циншигао, 12-бөлүм, Гао-цзун бенъцзи, 1977): “己未 (2月29日)，布鲁特阿济比遣使锡喇噶斯等入觐” “Циншигао” китебинде Шергазынын Пекинге барган числосу (29-февраль), кайткан учурундагы число менен берилип калган, караңыз: ПЧФ, 2-тк, 84-бк, 1990, 2463-2464 бб.

“..., бул учурда Сономцерен төрө менен Удай төрө Токтомухамед молдону императордун сарайынан алып келишти, Адыгиненин аймагынан өтүп бара жатканда, алар Бу аттуу кишинин Ажыбийге жиберип: “Сен эмне үчүн Ирдананын жери менен улуу императорго караштуу аймактардын арасындагы жолдордо өтүп бара жаткан соода кербендерин тосуп, аларды карактайсың?” – деп айтканда, Ажыбий төрө Сономцерен ж.б.га: “Сиздер Ирдананын жерине (ордосуна) барып кайтаарыңызга чейин мен өз акалакчиндеримди чогултуп, алардан сураштырып (ким талап тоногондугун) аныктайм”, - деп айтты. Андан соң Сономцерен төрө ж.б-лар менин (Ирдана) ордомо келишти, жана мен улуу императордун амандыгын угуп аябай сүйүндүм. Төрөлөр улуу императордун улуу буйругун мага жеткиришти: “Кашгар тоосунун аркы тарабындагы элдерди сен көзөмөлгө алып, башкар, (ал эми) Кашгар тоосунун берки тарабындагы элдерди биз тынчтандырабыз (башкарабыз).” Андан соң мен Сономцерен ж.б.-ларга белек бекчек ыйгардым, жана аларды (императорго) сак саламат жеткирип берүүсүн өтүндүм. Утан Букунду төрөлөр менен кошо Ошко чейин узатып баруу үчүн жөнөттүм, жана алар Ошко барганда (Ажыбийден буга чейин анын элдери карактаган соода товарларын) Ажыбий аныктап чыккандан кийин ала келүүсүн буюрдум.”

Бул маалыматта, Цин империясынын элчиси Сономцерен Коконго барып Ирданага жеткирген императордун “оозеки буйругунда”: “Ирданага Кашкар тоосунун батыш тарабын сен ал, ал эми чыгыш тарабындагы элдерди мен алайын”, - деп Адыгине кыргыздарынын жерлерин өз ара бөлүштүрүп жатышат. Анын үстүнө Пекинде Кокон менен Адыгине элчилерин тосуп жатканда салтанат сарайына кирүү учурунда Адыгине элчисин Кокондун элчисинен кийинки орунга отургузганы менен да Цин императору Адыгине кыргыздарына болгон мамилесин көрсөтүүдө. Кытайдын ал кездеги түшүнүгү боюнча, чет өлкөдөн келген элчилердин бир катар эмес, бирөөсүн экинчисинен кийинки орунга отургузганы, алардын даражасы бирдей эместигинен, биринчисинин экинчисинен көз каранды экендигинен кабар берген. Чындыгында, Ажыбий менен Ирдана өз ара бийлик үчүн атаандашып жатканы үчүн алар тең даражадагы ээликтердин башчылары болгондугу шексиз. Бирок Цин бийлигинин Адыгиненин элчисин Кокондун элчисинен кийинки орунга отургузганы, Адыгине кыргыздарына Кокондун бийлигин таануусу керектигин айтып жаткандыгынан кабар берип турат. Мындан, Ирдананын тегерегиндеги кыргыз урууларына карата планы Цин бийлигинин да кызыкчылыгына дал келгендиги үчүн анын бул планын колдоону чечкендигин көрүүгө болот.

1763-жылдын 22-апрелинде Юнгуйдун императорго жасаган баяндама катында Цин бийлиги кезинде Ирданага кыргыздардын аймактарына басып кирүүсүнө колдоо көрсөткөндүгү тууралуу кыйыр маалыматтар берилет:

“..., Erdeni te geli Tomcitu sei baru, Edegene i urse neneme Hoohan i ursei ulha jaka be tabcilaha amala, Ajibii baicafi burakū, elemengge jailaha turgunde, elcin ambasa be fudebume takūraha Ūtan Bukun, burut sei banin toktohon akū, aika majige geleburakū oci, tacimbi seme elcisa de alaha de, elcisai gisun majige gelebukini seme gisurehe be, bi Oos i nukte be gaiha seme Tomcitu sei baru gisurehe bime, ahasi de alibuha bithede, geli ere babe jonohongge, ...”(ЦДСБМАДЖ, 61-т., 254-255 бб.; КБТА: ЦМБKK, 03-0180-2020-003, (066-3173)-(066-3174))

“Азыр Ирдана (Цин империясынын элчиси) Томчиту ж.б-ларга: “Адыгиненин кишилерин Кокондук кишилердин мал-мүлкүн карактап кеткенден кийин, Ажыбий аларды (мал-мүлктү) мага кайра кайтарган жок, тескерисинче тоого барып жашынып алды. Цин империясынан келген элчилерди Ошко чейин узатып барган (Кокондук) Утан Букун (Цин) элчисине:

“буруттар мүнөзү бир өңчөй эмес (бат-баттан өзгөрүп турушат), эгерде биз аларга сабак болсун үчүн, аларды бир аз коркутуп койсок кандай болот”, -дегенде, (Цин) элчи: “аларды бир аз коркуткула”, - деп айтыптыр. (Ошондуктан) мен Ош жергесин ээлеп алдым”, -деп айтты”.

Бул маалыматта түздөн-түз Ирдананын Ошту ээлеп алгандыгы айтылып жатат. Албетте, Ирдана Цин бийлигине өзүн терс каарман катары көрсөткүсү келбейт. Ошондуктан өзүнүн кыргыздардын жерин басып алгандыгы тууралуу айтып жатканда, “бир аз коркутуп, сабак берейин дедим”, - деп жумшартып айтып жатат.

Жалпылап айтканда, Цин бийлиги Жунгар хандыгы менен Чыгыш Түркистанды караткандан кийин, Кашгардын батышындагы уруулар жана ээликтер менен алака түздү. Кашгардын батышында Кокон, Маргалаң, Наманган, Анжиян сыяктуу шаарларда мусулмандар (өзбектер) жана ар кайсы уруудагы кыргыздар көп санда жашагандыгын, анын ичинде Кокондук Ирдана бек менен кыргыздардын Ажыбийи ал чөлкөмдө чоң таасирдүү күчкө ээ экендигин билди. Андан соң Чыгыш Түркистандагы шаарлардагы өздөрүнүн бийлигинин туруктуу болушу ушул эки күчтүн таасири астында болгондугун аңдады.

Анткени Кашгардын батыш тарабындагы өзбектер менен кыргыздардын чыгыш түркистандыктар менен тили, дини, маданияты жагынан тыгыз жакындыгы болуп, кезинде чыгыш түркистандыктардын Цин бийлигине каршы күрөштөрүн колдоп турушкан болчу (Тору Сагучи, 2-т., 1984, 419-423 бб.). Эң алгачкы өз ара кагылышууларында Цин империясынын аскер күчү менен ал чөлкөмгө кирүү ниети жүзөгө ашпай калгандыктан (Гуревич, Кн.:2, 1989, 157-б.), тактикасын өзгөртүп “дипломатия” жолу менен кирүүнү чечет. Цин бийлиги Ирданага өз кол алдындагы шаарларды, калктарды жакшы башкарып, кошуна жашаган башка кыргыз уруулары менен ынтымак мамиледе болгула деп айтканы менен, ошол эле учурда Ирдана менен жашыруун келишимге келип Ирдананын “кыргыздарды тыюу” үчүн Цин бийлигине өтүнүч менен кайрылганын колдойт. Жыйынтыгында, Цин бийлиги байыркы мезгилден бери колдонуп келген “варвардын колу менен варварды жок кылуу” стратегиясын ийгиликтүү ишке ашырып, Ирдана менен Ажыбийдин арасындагы ансыз деле начар мамилени ого бетер күчөтүп бири бирине душман кылат.

Цин империясынын генералы Чжао Хуэй императорго билдирген баяндама катында баамдагандай эле, Ирдана бек менен Ажыбийдин күчү Кашгардын батышындагы эң таасирдүү эки чоң күч болуп, алардын ичинен Ажыбийдин Адыгине кыргыздары Чыгыш Түркистанга чек аралаш жайгашкандыгы үчүн, алардын т.а. Адыгине кыргыздарынын чоң бирдиктүү күчкө айланышы башка кыргыздар менен (анын ичинде түндүк кыргыздары жана Чыгыш Түркистандын аймагында жашаган кыргыздар) биригип Чыгыш Түркистандагы өздөрүнүн бийлигине түздөн-түз чакырык жаратуусу мүмкүн эле. Ошондуктан, Цин бийлиги Ирдананын кыргыздарды “тыюу ниетин” колдоп, Ирдананын колу менен Ажыбий башында турган Адыгине кыргыздарын ооздуктоону чечти.

3) Ирдананын Ошту басып алуусунун баш аягы (жүрүшү)

Ирдана Цин династиясынын Адыгине кыргыздарына болгон позициясын билгенден кийин, Адыгине кыргыздары мурда Кокон соода кербендерин тоногондугун шылтоо кылып, Адыгине кыргыздарына тиешелүү Ош сыяктуу бир канча аймактарына кол салып басып кирет, жана 200 дөй түтүн кишини туткунга түшүрүп, мал мүлктөрүн тартып алат. Бул окуя 1761-ж. 5-июньдагы манжурча архивдик документте төмөнкүчө баяндалат:

“..... (документтин баш бөлүгү жок) baicaci duleke aniya Edegene aiman i burut Ajibii

ursee, Hoohan i Erdeni bek i hū dai ursei ulha be tabcilaha amala Hoohan i Erdeni bek inu cooha unggifi Edegene i nuktei ursee be juwe tanggū isire boigon tabcilafi gamaha, ce ishunde dain banjinaha turgunde, ere ilan duin biyai sidende, jugūn hanggabufi umai hū da isinji hakū bihe, ilan biyai gū sin de isinjiha Anjiyan Edegene i hū dai niyalma Rahmahojo (Rahmanhojo?), Yoldaši, Mirza se majige honin be gajime jifi alarangge, Edegene i Ajibii i baci Juma bii bek, Erdeni bek de hū waliyasun acaki seme elcin takū raha de, Erdeni bek i baci Aji Boba, Duguwan bek be karu elcin takū rafi, tabcilaha Edegene i juwe tanggū isire boigon niyalma amasi Ajibii de buhe, ulha be werifi Edegene i ursei tabcilaha Hoohan i hū dai niyalmai ulha de fangkabuhabi, geli Edegene i burut se akdaci ojarahū seme, Ajibii i hanci sain niyalmai juse deote orisime niyalma be Erdeni bek i jakade damtun obume gaifi tebuhe, ede meni Hoohan, Edegene juwe aiman ishunde hū waliyame acaha turgunde, te geli hū da maiman hafumbume deribuhe, ereci julesi siran siran i lakcarakū hū da maiman geli jimbi seme alambi,..”(ЦДСБМАДЖ, 52-т., 165-б.)

“..., көрсө, өткөн жылы Адыгине уруусуна караштуу бурут Ажибийдин адамдары Кокон соодагерлеринин жүктөрүн уурдап алгандан кийин, Кокондун Ирдана беги дагы аскерлерди жөнөтүп, Адыгиненин эки жүздөй түтүн көчмөндөрүн уурдап алып кеткен. Алардын ортосунда согуш болуп, ушул үч-төрт айдын ичинде жол тосулуп, соодагерлер келбей калган. Үчтүн айынын отузунда (1761-ж. 4-май) келген Анжияндык Адыгине соодагерлери Рахман кожо, Жолдош жана Мырза бир нече койлорду алып келишип: "Адыгиненин бийи Ажибий Жумабий бекти Ирданага элчиликке жөнөтүп, тынчтык сураганда, Ирдана өз тарабынан Ажибаба жана Дугуан бекти Адыгинеге жөнөтүп, уурдап кеткен эки жүздөй түтүн кишини Ажибиге кайтарып берип, карактап алып кеткен мүлктөрүн кармап калып, аны Адыгинеликтер уурдаган Кокон соодагерлеринин мүлктөрүнүн ордуна деп алып калган. Андан тышкары, Адыгине буруттарынын ишенимсиздигин жүйө кылып, Ажибийдин жакын туугандарынын жана досторунун балдарын жана бир туугандарын Ирдана барымтага алып кеткен. Ошондуктан, азыр биздин Кокон жана Адыгине калктарыбыздын ортосундагы мамиле жакшырып, азыр соода жолдору кайрадан ачылып, мындан ары соодагерлер үзгүлтүксүз келип турат", - деп айтышты”

Жогорудагы документте 1761-жылдын 4-майында Анжиян, Адыгине кыргыздарынан соодагерлер Рахман кожо, Жолдош, Мырза Кашгарга келип Ирдана менен Ажибийдин элдешкендиги тууралуу кабар берип жатышат. Бул маалыматка караганда, Ирдана Адыгине кыргыздарына кол салуусу 1761-жылдын 4-майына чейинки жана Цин императорунан Кокон элчиси Токтомухамед менен чогуу келген императордун жансакчысы Сономцерен Кокондон Кашгарга кайтып келгенден кийинки мезгил аралыгында ишке ашкандыгын анык айтууга болот. Сономцерен Кашгарга кайтып келгенден кийин Ирдана менен Ажибийдин ортосунда согуш башталгандыгы тууралуу маалымат төмөнкү документте айтылат:

“.....(документтин баш бөлүгү табылган эмес) baicaci duleke aniya Hoohan de takū raha elcin hiyasa be benjime jihe Erdeni bek i elcin Mahamethojo, Haidzihojo se, ceni nukte de Edegene i ursei emgi dain banjinafi jugūn hafunarakū oho, cembe taka Hasihar de fulu udu inenggi tebureo seme baime alaha turgunde, Mahamethojo, Haidzihojo sebe taka werifi tebuhe bihe, duin biyai juwan duin de Mahamethojo, Haidzihojo se jifi, te meni Hoohan Edegene juwe aiman ishunde hū waliyame acaha, Hasihar de hū da maiman hafumbume deribuhebe dahame, be bahaci amasi meni nukte de marifi seme baime alanjiha turgunde, Mahamethojo, Haidzihojo be jurambume unggihebi,.....”(ЦДСБМАДЖ, 52-т., 210-б.)

“..., көрсө, өткөн жылы Коконго элчиликке барган жансакчыны (Сономцерен) узатып (Кашгарга чейин) келген Ирдана бектин элчилери Махмут кожо, Хажи кожо ж.б. алардын

аймагында Адыгине кыргыздары менен согуш башталгандыгынан улам, жол тосулуп (кайтып кете албагандыктан) калгандыктан, алар бизден Кашгарда көбүрөөк убакыт турууну суранышты, ошол себептен, биз Махмут кожо, Хажси кожолорго Кашгарда бир нече күн көбүрөөк турууга уруксат бердик. 18-майда, Махмут кожо, Хажси кожолор бизге келип: “азыр Кокон менен Адыгине калктары өз ара ынтымакташты, Кашгардык соодагерлер ал жакка бара башташты, ошондуктан биз да өз жерибизге кайтып бара берсек болот”, - деп айтышкандыктан, мен Махмут кожо, Хажси кожолорду кайтып кетирдим, ...”

Көрүнүп тургандай, окуя башталган учурда Цин императорунан келген элчи Сономцерен жана аны коштоп барган Кокон элчилери Кашгарга жетип барган болчу. Ирдана Цин императорунун кабарын алганга чейин Адыгине кыргыздарына кол салган эмес, императордун элчиси келип ал кайра Кашгарга кайтып кеткенден кийин гана Адыгине кыргыздарына кол салып алардын кишилерин мал-мүлкүн чаап кетет. Анткени, император элчилери келгенге чейин Ирдана өзүнүн императорго сунуштаган кыргыздарды “тыюу” планы боюнча императордун жообун биле элек болчу. Элчилери алып келген императордун жообунан кийин, Ирдана дароо эле чечкиндүү түрдө Адыгине кыргыздарына кол салууну чечкен.

“....., *sain i amasi unggire de Ūtan Bukun be tucibufi, So ambasa be Oos de isibume fudebume unggire ildun de, Ajibii i baicame tucibufi Oos de belhehe jaka be gajikini seme Ūtan Bukun be So ambasa be dahalabume unghede, Ajibii elcin ambasa i Hoohan ci marire mejige be donjifi Ajibii umai ambasa de acanjihakū, baicafi buki sere ulha jaka be inu umai baicahakū, holtome alafi nuktei gubci gemu alin de jailaha, ede ambasa Ūtan Bukun de Burut se te mende acanjihakū, ese juwari forgon suwende hanci jimbi, tuweri urunakū mende hanci genere be dahame, muse tabcilaki seme alafi genehe, tereci cembe tabcilahabi, meni tabcilahangge, ineku terei turgun de teni tabcilaha, meni tabcilaha jaka be bodoci hūdai ursei cende tabcilabuha ulha jaka de heni fangkabuhabi, terei amala, Ajibii nuktei urse be gaifi mini jakade baime jihe ofi, bi ceni bii sebe andubume gosime, sain ulha etuku bufi, ba na muke be da an i amasi afabuha, daci Oos i hoise se burut sede joboburahū seme Cirikci bii be cohome dalabuha bihe, kemuni yadara urse be jobobume hamirakū de isibufi Oos i hoise jifi minde baiha de, bi cembe jirgabure jalin mini baci niyalma be dalabufi kadalabume unggihe,.....*”(ЦДСБМАДЖ, 61-т., 292-293 бб.; КБТА: ЦМБКК, 03-0180-2020-003, (066-3075)-(066-3077))

“..., Утан Букун Сономцеренди узатып Ошко барганда, Утан Букунга Ажсыбий Ошто даярдап койгон (мурда Адыгине кыргыздары тарабынан каракталган Кокондук соодагерлердин) мүлкүн алганча келишин буюрдум, ошондуктан Утан Букунду Сономцерен менен чогуу узатып (Ошко чейин) баруу үчүн жөнөттүм. Ажсыбий Сономцерен ж.б. Кокондон кайтып келгенин угуп, Сономцеренди тосуп чыккан жок, (буга чейин) текшерип (мага) кайтарып берем деген (Кокон соодагерлеринин) мүлкүн текшерип чыкпатыр, (Ажсыбий) жалган айтып өзүнүн көчмөн калкын алып тоого барып жашырынып алыптыр, ошондуктан, Сономцерен ж.б. Утан Букунга: “буруттар мени тосуп алышкан жок, булар (буруттар) жайындасы силердин тегерегиндеги аймкатарга (жайыттарга) келишет, кышкысын сөссүз түрдө бизге жакын аймактарга барышат, алардын бул иш аракеттерине (кайсы мезгилде кайсы аймактарда болуусуна) жараша аларды айыптап жазалайбыз”, - деп айтып бүткөн соң кетишти. Ошондуктан, мен (Ирдана) аларга (буруттарга) кол салып карактадым. Менин аларга кол салганымдын себеби ушул, эгерде мен алардын мүлкүн тартып кеткен болсом, бул алардын буга чейин менин соодагерлеримден тоноп алган мүлктөрүнүн ордуна болду. Ошондуктан, кийинчерээк Ажсыбий өзүнүн көчмөн калкын баштап мен тарапка келип, мени менен элдешүүнү суранды, мен дагы аларга боор ооруп, аларды кечирдим. Аларга мал, кийим

бердим, дагы басып алган жерлерди жана сууларды кандай болсо ошондой абалда аларга кайтарып бердим. Андан сырткары, Ош мусулмандарын (өзбектерин) буруттар кайра тоноп каракташы мүмкүн деп, атайын Черикчи бийди алардын башчысы катары дайындадым. Бат баттан эле (буруттар тарабынан) талап тонолгон байкуш Оштук мусулмандар, чыдай албагандыгынан мага келип менин аларга жардам беришимди суранышканда, алардын коопсуздугу үчүн, мен өзүмдүн жеримден атайын кишидерди аларга көз болуп башкарып турсуу үчүн жибердим, ...”

Ирдананын бул сөзүнө караганда, ал Ажыбийдин калкына кол салып аларды тоноп талагандыгынын себеби катары, биринчиден Ажыбий мурда өзүнүн кол астындагы уруулар тоноп кеткен Кокон соодагерлеринин мүлктөрүн текшерип чыгып кайра кайтарып бербегендиги үчүн, экинчиден, кандайдыр бир деңгээлде, Ирдана Цин империясынын кызыкчылыгын көздөгөнсүп, Ажыбий Цин императорунун элчисине жаман мамиле жасагандыгы (аны тосуп албагандыгы) үчүн, үчүнчүдөн, Ош мусулмандары буруттардан кордук көрүп Ирданага жардам сурап кайрылгандыгы үчүн деп түшүндүрүп, жыйынтыгында Ош ж.б. жерлерин басып алгандыгын айтып жатат.

Бул окуя боюнча Ажыбийдин пикирин Кашгардагы Цин бийлиги анын элчисинен алып, императоруна бул окуя боюнча маалымат беришет. Анда Ирдананын айткандарынын туура эмес жактары айтылат:

“Aha Haiming gingguleme wesimburengge, abkai wehiyehe i orin sunjacı aniya jorgon biyai gūsin de, Anjiyan i Edegene i burut Ajibii i baci, ini deo Temurmiza, geli Edegene i burut Guzibai, ini jui Sadik sebe elcin obume takūrafi Hasihar de isinjifi,.....elcin Temurmiza de fonjici, alarangge, elcin ambasa Hoohan ci marifi jidere de, meni Edegene jecen de isinjifi, mini ahūn Ajibii de niyalma takūrafi alanaha de, mini ahūn boode bihe, amcame jifi amcahakū ofi, ambasa duleke amala donjiha bade, elcin ambasa meni Edegene be ehe sehe, mini ahūn Ajibii umesi gelehe turgunde, cohome mimbe takūrafi amban i elhe be baime belek jafame, turgun be dacilame jihe sefi,.....”(ЦДСБМАДЖ, 51-т., 57-б.)

“Кулуңуз Хаймин урматым менен билдирем, ..., 1761-ж. 4-февралында, Анжияндык Адыгине бурутунун башчысы Ажыбий иниси Тимурмырзаны, Адыгине буруту Козубай, уулу Садыкты элчи катары Кашгарга жиберилишти, ..., Тимурмырзадан сураштырганда, ал: “элчилер (Сономцерен ж.б.) Кокондон кайтып, Адыгиненин чек арасына келип менин агам Ажыбийге киши жибергенде, ал өз ордосунда болчу, элчилерге жолукканы келгиче элчилер кетип калышыптыр. Адыгине жөнүндө жаман ушак кептер айтылганын уктук, менин агам тынчсызданып, атайын мени белек-бечкек менен сизге ал-акыбал сураганча кырдаалды түшүндүрүү үчүн жиберди, ...”

Бул маалымат боюнча, Сономцерен Ошко (же Оштун тегерегиндеги кыргыздардын аймагына) келгенде, Ажыбий тоого качып жашынган эмес, өз ордунда эле болчу. Ажыбий элчилер Сономцеренди ж.б. тосуп алууну көздөгөн, бирок ал келгенге чейин элчилер кетип калышкан. Мындан ал кезде элчилерди коштоп барган Ирдананын кол астындагы кишиси Утан Букун элчилерди Ажыбийдин ордосуна алып барбай, жүйөсүз аны “калкы менен тоого качып жашырынып алды” деп жамандагандыгын божомолдоого болот. Анын Адыгине тууралуу “жаман ушак” кебин уккан соң Ажыбий кырдаалды Кашгардагы Цин бийлигине түшүндүрүү үчүн атайын иниси Тимурмырзаны жиберген.

Төмөндөгү манжурча документте Ажыбий өзү Ирдананын Адыгине кыргыздарына кол салуусу тууралуу Кашгардык генералдарга айтып бергени жазылган:

“....., orin sunjacı aniya Kasigar i Mairam sei ubašaha ucuri, amba jugūn i burut se hūda

dulere be sabufi, burgin be amcame tabcin sindame yabuha, ese son son i ofi, jing baicara nergin, amba ejen i meni Edegene, Hoohan de takūraha elcin ambasa meni nukte de isinafi, tabcilaha jaka be amasi bahabu seme afabure jakade, baicame tucibuhe honin be da ejen de bahabuha, funcehengge getukeleme mutere onggolo, Erdeni ceni jaka be wacihiyame buhekū, seme tere tuweri gaitai niyalma unggifi, meni Oos, Hūrumi, Esgen, Othon i jergi duin ba i urse tarire nukte be gemu tabcilame gaiha, ede mini baci Borholdai, Tumar be tucibufi gisurebume unggihede, damu niyalma temen i teile bufi, morin, ihan, honin i jergi ulha be gemu buhekū, ere jergi ulha meni niyalmai neneme tabcilaha ceni hūdai ursei jaka hacin ci juwe ilan ubu ..ggilehe bime, ba na be burakū, Erdeni geli Boholdai sede suweni bii urunakū Oos i jergi babe gaimbi seci, beye jikini serede, bi beye genefi acafi gisurehei ba na be ilan ubude damu emu ubu amasi bume ofi, bi ohakū amasi mariha, Erdeni dahanduhai niyalma takūrafi, neneme Galdan Cering ni minde buhe emu asu uksin be gaime geli burut i banin gūwaliyašara mangga sini giranggi yali i dorgi emu juwe niyalma be damtun obume unggici, ba na be yooni amasi bumbi sehe, ede bi mini asu uksin be bufi, deo Šargazi, Tuliyeun, Boroldai, Hodzibii deo Mahamet be unggihede, ilan ubu ba na be damu juwe ubu bufi, usin be an i tabcilame gamaha, mini ilan tanggū boigon i hoise sede taribume jeku dendeme bure babe toktohuha, bolori isinafi meni Edegene i urse juwe ubui jeku be bargiyame genere de, tubai usin tarire urse, ilan ubui jergi dorgi damu mende emu ubu buki sembi, da toktohuhe gisurehe juwe ubui ton de tesurakū, eitereme gisurebibe fangnai ochorakū ofi, meni Takūhan se asigan baita ulhirakū urse ceni baru eherefi, ceni jeku ulha be tabcilaha, tere ucuri Erdeni cooha be gaifi Hojiyat i Pisen bek be dailame genefi amasi jifi, meni Eltoodi gebungge niyalma be jorime gaime, geli tabcilaha jaka be lehome gaire de jeku be meni urse jeke ofi, bi ulha be yooni baicafi, mini jui Altaibii, deo Neserhuli sebe benebume takūraha be inu bibufi unggihēkū, ba na be an i burakū ofi, nukte i urse temen baktarakū, bi Harakulja, Tar i bade gurifi,.....”(ЦДСБМАДЖ, 57-т., 111-115 бб.; КБТА: ЦМБКК, 03-0179-1954-012, (063-2807)-(063-2814))

“Цяньлун башкаруусунун 25-жылында (1760-61-жж.) Каишгардык Майрамдын (Цинге каршы) козголоңу болуп турган учурда, чоң жолдогу (Чыгыш Түркүстан менен Фергана өрөөнүн бириктирген соода кербен жолдору) буруттар соодагерлердин өтөөрүн билишип, мүмкүнчүлүктөн пайдаланып соода кербендерин карактап кетишкен. Бул кишилер (кербенди карактаган буруттар) ар кайсы аймакта бирин-серин жашагандыктан, мен аларды аныктап (ким канча санда соодагерлердин мүлкүн тоногондугун) жаткан учурда, императордун Адыгине менен Коконго жиберген элчилери (Сономцэрен, Удай ж.б.) менин жайытыма келип калышты, жана мага тоноп алган соодагерлердин мүлкүн тактап кайтарып берүүмдү буюрушту. Ошондуктан мен кол астымдагы кишилер тоноп алган койлордун санын тактап ээсине кайтарып бердим. Калган мүлктөрдү тактап жатканымда (аныктап чыга элегимде), Ирдана мени мүлктүн баарын толук кайтарып берген жоксун деген шылтоо менен, аскер жиберип күтүүсүздөн менин Ош, Хурумуси, Өзгөн, Откен (Баткен?) ж.б. 4 аймагыма кол салып анда жашаган калкымдын өстүргөн эгин, азыктарын тоноп кетишти. Ошондуктан, мен Борхолдой, Тумар ж.б. кишилеримди ага кырдаалды талкулоо үчүн жибердим, (Ирдана) мага кармап кеткен кишилерди гана кайтарып берип, тоноп кеткен жылкы, уй, койлорду ж.б. мал жандыктарды кайтарган жок. Бул (Ирдана аскерлери тоноп кеткен) мал жандыктардын саны буга чейин менин калкым арасындагы кишилер тоногон Кокон соодагерлеринин мүлктөрүнүн санынан бир топ эсеге көп. ..., ал (Ирдана) басып алган жеримди дагы кайтарган жок. Ирдана дагы Борхолдойго: “Эгерде Ажыбий Ош ж.б. жерлерин кайтарып алгысы келсе, өзү келип мени менен жолуксун”, - деп айтыптыр. Мен өзүм барып Ирданага жолуктум, ал мага басып алган менин жеримдин үчтөн бирин гана

кайтанып берди, бул мен каалагандай эмес. Ирдана андан соң дагы кишилерин жиберип, Галдан Церен (кезинде) мага белекке берген “тор соот-шайманды” алып кетишти. Андан сырткары буруттардын пейили бат-баттан өзгөрүп турат деп, эгерде жакын туугандарыңдын арасынан бир, эки кишини барымта катары жиберсең, мен сенин жериңдин баарысын кайтанып берем деди. Ошол себептен, мен соот-шайманды, иним Шергазыны, Төлөгөндү, Борхолдойду, Козубийдин иниси Мухамедди Ирданага барымта адам катары жибердим. Бирок ал (Ирдана) мага жеримдин үчтөн экисин гана кайтанып берди, эгин айдаган жерлеримди кайра карактап тоноп кетти. Андан сырткары менин 300 түтүн дыйкандарым (мусулман) айдаган эгинден, күз мезгилинде, менин Адыгине калкым түшүмдүн эки эседен көбүн алып жаткан учурда, (бул жолу) ал жердеги дыйкандар мага түшүмдүн үчтөн бирин гана берээрин айтышты, бул (түшүмдүн саны) (менин алышым керек болгон) түшүмдүн эки эседен көбүнө бир топ сан жетпейт, такыр болбой туруп алышты. Ошондуктан, менин Такухан аттуу акылы толо элек жаш кишим алар менен согуша кетиптир. Алардын мал-жандыктарын тоноп кетиптир, ал кезде Ирдана аскерин алып Хоженттин Пазыл бийине кол салып андан кайткан учур болчу. Менин Элтууду (Эртууду) аттуу кишимди кармап алып, тоноп кеткен мүлктөрдү кайра айтып айыптаптыр. Бирок ал кезде менин элим азыктын баарын жеп бүткөн болчу. Мен (менин кишилерим тарабынан тоноп алган) мал-жандыктарды иликтеп чыгып, уулум Алтай бийди иним Назаркулду Ирданага жөнөттүм, бирок ал (Ирдана) аларды кармап алып коюп жибербей койду, азыркы күнгө чейин жеримди кайтарбады. Менин элим көчүп конууга жери жок калды, ..., мен азыр Каракулжа, Тар жерлерине көчүп келип ошол жерлерде турам, ...”

Жогоруда берилген документтеги маалыматтан Ирдана кыргыздардын Ош ж.б. жерлерин басып алуусунун жүрүшүн көрүүгө болот. Т.а.: Цяньлун башкаруусунун 25-жылында (1760-ж. акыркы эки айынан 1761-ж. 2-айынан 12-айына чейинки мезгил), Ажыбийге караштуу кишилер Адыгине кыргыздарына тиешелүү аймактардан өтүп бараткан Кокон соодагерлерин карактап мүлктөрүн тоноп кетишет. Ажыбий бул иштин чоо жайын иликтеп жатканда Коконго элчиликке келе жаткан (бир эле учурда Цин императоруна барган Кокондук элчилер Токтомухамед, Баймухамедди узатып алар менен чогуу келе жатышкан) Цин императорунун элчилери Сономцерен, Удай ж.б. Адыгиненин аймагынан өтүп бара жатып Ажыбийди бул окуя боюнча суракка алышып, ага кол астындагылары тоноп кеткен мүлктөрдү тезинен Коконго кайтанып берүүсүн айтышат. Ажыбий кишилери тоноп кеткен койлорду толугу менен ээлерине кайтанып берип, калган мүлктөрдү (ким канча нерсе тоногонун) иликтеп аягына чейин чыга элек болот. Ажыбий Сономцеренге алар Кокондон кайтканга чейин калган мүлктөрдү аныктап чыгып алардын келишин күтүүгө сөз берет. Бирок, Сономцерендерди Кокондон узатып келген кокондук Утан Букун аларды Ажыбийдин олтурган жерине алып келбей, аларга Ажыбий элин алып тоого барып жашынып алды деп калп айтат. Ажыбий Сономцерен ж.б.-лардын кайтып кеткендигин жана өзү жөнүндө жаман кептер айтылганын угуп, иниси Тимурмырзаны жана башка бир адыгинелик кыргыз Козубайдын уулу Садыкты ал кездеги Кашгардын генералы Хайминге кырдаалды түшүндүрүү үчүн жөнөтөт. Алар 1761-ж. 4-февралында Кашгарга барып Хайминге жолугушат.

Цин императорунун элчилери кайтып кеткен соң, Ирдана көп кечиктирип отурбай, Ажыбийдин кол астындагылары кокондук соодагерлерди тоногондугун шылтоо кылып, Адыгиненин Ош, Хурумши, Өзгөн, Откен сыяктуу жерлерине кол салып мал жандыктарын карактап, 200 дөн ашуун түтүн калкын туткундап, жерлерин юасып алат. Артынан элдешүү үчүн жиберген Ажыбийдин Борхолдой, Тумар ж.б. кишилерин да туткундап артка коё бербейт.

Акырында Ажыбий өзү Ирдана менен сүйлөшүүгө барганда илгери Галдан Церенден белекке алган соот-шайманын ага берет, дагы иниси Шергазыны, Төлөгөндү, Борхолдойду жана Козубайдын иниси Махмутту барымта катары Ирданага жөнөтөт. Ал эми Ирдана анын ордуна басып алган жерлердин бир бөлүгүн гана кайтарып берет. Ирдананын кол астындагылары Адыгине кыргыздарынан тоноп кеткен мал-мүлктөрдүн саны, ага чейин адыгинеликтер тоногон кокондук соодагерлердин мүлкүнөн бир топ эсеге көп болчу. Бирок, Ирдана кыргыздардын жерин ээлеп алып, аларды Каракулжа, Тар сыяктуу жерлерге сүрүп чыгарганга жетишкен. Ал аралыкта, эки тараптын ортосунда бир канча жолу кагылышуулар болгон. Адыгинелик кыргыз, Ирдана өзүнүн эки бир тууган иниси Абдурахман жана Кожент беги Пазыл бек менен согушуп жаткан учурдан пайдаланып, жерлерин жана мал-мүлкүн кайтарып алууну көздөп Коконго кол салат. Бирок, Ирдананын аскерлери Пазыл бек менен Абдурахмандын аскерлеринин курчоосунда калганда алардын аксакалдары согушкан тараптарды элдештирип Ирдананы курчоодон чыгарат (ПЧФ, 3-тк, 14-бк, 1990, 2702-2703 бб.). Бул согуштан кайтып келип, Ирдана болгон күчүн адыгинелик кыргыздарга жумшап, өч алууну көздөйт, жыйынтыгында кырдаал ого бетер начарлап кетет.

Эки тараптын ортосундагы кагылышууданы кийин, Ирдана да Ажыбий да Цин династиясына элчи жиберешет. Биринчиси кыргыздарга каршы күрөшүүдө Цин бийлигинин колдоосун сураса, экинчиси Цин династиясы эки тараптын мамилесин жөнгө салуу үчүн ортомчулук кызматын аткарууну сурайт. Согуш башталгандан кийин 1761-жылдын июнь айында Кокондун элчилери Арип Мирхун, соодагер Баймат жана адыгинелик Сайдак менен Тимур (Темир) ал кездеги Кашгардагы Цин бийлигинин жергиликтүү министри Шухэдэга ар кимиси өздөрүнүн көз карашындагы согуштук кырдаалды түшүндүрүүгө (жана Цин бийлигинин колдоосун алууга) келишет. Шухэдэ ал мезгилге чейин Кокон жана Адыгине кыргыздары боюнча бекитилген Цин бийлигинин позициясын карманып, Адыгине кыргыздарынан келген элчилерге Ажыбийди тонолгон мүлктөрдү толугу менен кайтарып бербеди деп айыптайт (ЦДСБМАДЖ, 52-т., 303-309 бб.). Ал Кокон элчилери аркылуу Ирданага берген катында Цин бийлиги аны колдоорун, буруттарга жан тартпасытыгын, жана Ажыбийдин сөзүнө ишенбестигин билдирет (ЦДСБМАДЖ, 52-т., 42-47 бб.). Дагы башка бир жолкусу ошол эле жылдын сентябрь айында Ажыбий Кашгарга элчи жиберет. Ажыбийдин элчиси Эртууду кашгардык министр Юнгуйга кокондуктар Адыгиненин эгин талааларын тоноп кеткендиги үчүн эки тараптын ортосунда дагы бир согуштук кагылышуу ишке ашканын айтып, Цин бийлигинен ортомчу катары атайын элчи жиберип эки тараптын мамилесин жөнгө салууга жардам берүүсүн сурап барат.

“... ere aniya jakūn biyade, Edegene i aiman i Ajibii sei baci ceni Oos bade tariha jeku be Hoohan i urse ilibume bargiyaburakū ofi, dain oho, elcin šangnafi hūwaliyambureo seme Eltoodi be takūrafi ahasi de bithe alibuha, bithei gisun buksuri ofi, Eltoodi de kimcime fonjifi, Edegene i ursei Hoohan de tabcilabuha Oos sere bade tariha jeku be hendume,, ahasi Ajibii sebe dangsime wakašame, elcin bure kooli akū babe neileme ulhibufi Erdeni i onggolo takūraha elcin Erib Mirhun be gajifi juwe ergi ishunde hūwaliyaci acara babe tacibufi, Erdeni Ajibii sede bithe afabume elcisa be sasa amasi unggihe turgun be gingguleme donjibume wesimbuhe bihe,.....”

(ЦДСБМАДЖ, 54-т., 16-б.; КБТА: ЦМБКК, 03-0179-1914-007, (061-2502)-(061-2503))

“..., быйыл (1761) сентябрь айында, Адыгине уруусунун Ажыбийинин жеринен элчи Эртууду келип, алардын Ош жериндеги эгин талааларындагы түшүмдү кокондуктар Адыгине кыргыздарына жыйноого уруксат бербей жаткандыктан, эки тарап ортосунда согуштук кагылышуу болгонун айтып, (бизден) элчи жиберип (эки тараптын мамилесин) жөнгө салууну

суранды. Элчилери алып келген Ажыбийдин каты түшүнүксүз болгондуктан, Эртуудунун өзүнөн окуянын чоо жайын сурадым. Көрсө, кокондуктар тоноп кеткен Адыгиненин Ош жериндеги эгин талааларынын түшүмдөрү жөнүндө (жазган) экен. ..., Мен Ажыбийди айыптадым, жана ага майда-чүйдөсүнө чейин түшүндүрдүм, (биз тараптан) элчи жиберүү болушу мүмкүн болбогон иш (ага эч кандай кажет жок) деп айттым. Жана буга чейин Кокондон келген элчи Арип Мирхунду чакыртып, аларга (Арип Мирхун менен Эртуудуга) өз ара ынтымакта болгула деп эскерттим, жана аларга Ирдана менен Ажыбийге жазган каттарды аларга алып барып берүү үчүн тапшырып, аларды чогуу кайра (өлкөлөрүнө) жөнөттүм, ...”

Бул боюнча “Пиндин чжугаэр фанлюе” китебинде да айтылат:

“又据额德格讷阿济比等使人额勒韬第恳请遣使往谕霍罕。臣等查额德格讷人等前见霍罕有事。意图侥幸。续因畏势。来求讲解。遂以理斥责晓示。并檄行霍罕。随令额里卜密尔琿。与额勒韬第等同回。严饬各守疆界。不得滋事。伊等俱各听从。.....” (ПЧФ, 3-тк, 14-бк, 1990, 2702-2703 бб.)

“Адыгине уруу башчысы Ажыбийден келген элчиси Эртууду бизден элчи жиберип Коконго (маселе чечүү боюнча) буйрук беришин сурап жатат, бул боюнча, байкашымча, адыгинеликтер буга чейин Кокондо (тынч эмес) кырдаал (Кожент ж.б. менен касташып жаткандыгы) болгондугунан пайдаланып, өзүнүн кызыкчылыгына жетүүнү көздөгөн, кийинчерээк дагы анын күчүнөн коркуп, бизге келип тынчтык сурап алардын маселесин жөнгө салып берүүнү суранып жатат. Ошондуктан мен аны туура эместиги менен айыптап, аны эскерттим. Коконго кат жазып жөнөттүм. Андан соң Арип Мирхунду чакыртып, Эртууду менен чогуу артка жөнөттүм. Аларга өз чек араңарды тынч кармагыла, тополоң чыгарбагыла деп айттым, алар баары сөзүмдү угушту.”

Албетте, кытай булактарында берилген маалыматтардагы карманган тутум кытай императорунун “улуулугун” даңазалап, тегерегиндеги элдерди бир тараптуу эле өзүнүн “вассалдары” катары көргөн Цин императорунун “кытай-борбордук”, “дүйнөдө теңдешсиз”, “асмандын баласы” сыяктуу көз караштары менен караган. Адыгинелик кыргыздар Цин империясын нейтралдуу үчүнчү тарап катары караган, ошондуктан, Кокон менен болгон мамилесинде Цин империясы кырдаалды адилеттүү түрдө жөнгө салаарын ойлошкон. Чындыгында, бул учурда Цин бийлиги башында көздөгөн максатына, дээрлик жтип калган болчу. Т.а. Цин империясы Кокондун Адыгине кыргыздарына каршы саясатын өзүнүн кызыкчылыгына ийгиликтүү колдонуп, Ирдананы колдоп, кыргыздардын биригүүсүнө тоскоол болгондугунун натыйжасында, кыргыздар жерлеринен айрылып, күчү алсырап, Чыгыш Түркистандын батышында кыргыздардын бирдиктүү бийлигин куруу мындай турсун, Фергана түздүктөрүнөн сүрүлүп, тоо аймактарында жашап калган болчу.

Жогорудагы кытай булагында берилген маалыматта, Цин министри Адыгине кыргыздарынын өз жерлерин кайтарып алуу үчүн жасаган аракеттерин айыптап, өзүн Кокон менен Адыгине бирдей буйрук берүүчү бийлик катары көрсөтүп жатат. Эми сөз үстүндө “өз чек ара аймактарыңарды тынч кармап, согушпагыла” деп “буйрук” берип өзүн тынчтыкты сүйгөн “кожоюн” катары көрсөтүп, ошол эле учурда Ирдананын кыргыздарга каршы баскынчыл саясатын колдоону уланткан.

Ошол эле жылдын ноябрь декабрь айларында, эки тарап ортосунда дагы бир куралдуу кагылышуу болот. Бул кагылышуу тууралуу 1761-ж. 24-декабрында императорго жазылган

баяндама каттан көрө алабыз:

“....., te Ajibii i baci geli Borholdai Mirza be takūrafi bithe alibume,, jihe bithe be muwašame ubaliyambufi tuwaci, ceni funde Oos i ba be gaire jalin baime gisurehebi, ede ahasi Borholdai Mirza de meni baci jakūn biyade suweni Eltoodi be Erib Mirhun i sasa unggihe bihe, Eltoodi inu Erdeni i bade isinahao, uthai suweni nukte de marihao seme fonjici, alarangge, Eltoodi, Erib Mirhun i sasa Hoohan de isinafi, Erdeni be acaha de, Erdeni, ambasai bithe be tuwafi umesi urgunjeme, Eltoodi be sain i amasi unggihe, te geli Oos turgunde, meni Ajibii i deo Hūrbantai sebe Erdeni i jakade unggihebi seme alambi, kimcime gūnici, Erdeni ahasi i afabuha bithe be alime gaifi Eltoodi be sain i unggihe bime, te Ajibii geli ini deo Hūrbantai sebe unggihe be tuwaci, juwe ergi uthai hūwaliyaka ergide bi, damu Ajibii emgeri Erdeni de niyalma unggici tetendere, geli Oos i turgunde ahasi de baime bithe alibume elcin takūrahangge,, ede ahasi Borholdai Mirza de, sini alaha Erdeni bek, meni bithe be sabufi urgunjeme Eltoodi be sain i amasi unggihe muru be tuwaci, umai urunakū suweni baru eherekі serengge waka, suwe unenggi meni afabuha gisun i songkoi damu fejergi urse be bargiyatame ciralara, ere udu biyai adali hūdašame yabure jugūn be hanggaburakū, adaki aiman, banjire doro de tusa arara, daci dubede isitala halarakū oci, Erdeni inu niyalma dabala hūwaliyarakū kooli akū, Oos i ba serengge suweni dolo ishunde gisurefi buhengge, be umai da dube be sarakū, adaramе suweni funde gaici ombi, uthai suweni funde gisurekini, Erdeni i baci aika mende baifi, suweni Oos i ba be gaifi cende bureo seme bithe alibure, elcin takūrara, be uthai baiha be tuwame suwenci gaire oci, suwe aiseme gūnimbi, daci suweni dolo icihiyaha baita be dahame, kemuni ishunde gisurefi wacihiyabuci acambi,.....”(ИДСБМАДЖ, 54-т., 16-17 бб.; КБТА: ЦМБKK, 03-0179-1914-007, (061-2503)-(061-2505))

“..., азыр (бүгүн) Ажыбийдин дагы бир элчиси Борхолдой мырза кат менен бизге келди, анын алып келген катын үстүртөн которуп көрсөк, анда биз алардын ордуна Ош ж.б. жерлерин кайтарып берүүбүздү өтүнүптүр. Ошондуктан, мен Борхолдой мырзага: “сентябрь айында мен өзүмдүн жеримден силердин Эртуудуну кокондук элчи Арип Мирхун менен чогуу артка кайтарып жөнөткөн болчум”, - деп айткан соң, ага дагы суроо узаттым, “Эртууду Коконго барыптырбы, андан соң силердин жайытыңарга кайтып келдиби?” Анда ал: “Эртууду Арип Мирхун менен чогуу Коконго барып Ирдана менен жолугуптур, жолукканда Ирдана сиздин ага жазган катыңызды окуп абдан кубаныптыр, андан кийин Эртуудуну эсен-аман артка кайтарды, азыр биздин Ажыбий өзүнүн иниси Курбантайды да Ирданага жиберди”, - деп жооп берди. Терең ойлонуп көрсөм, Ирдана мен ага жиберген катты алып, Эртуудуну да эсен-аман журтуна кайтарыптыр, азыр болсо Ажыбий дагы инисин Ирданага жибериптир. Бул кырдаал айтып тургандай эле, алар өз ара элдешкен көрүнөт, бирок Ажыбий Ирданага инисин жиберип, ошол эле учурда мага кат жөнөтүп элчи жөнөтүүмдү (барып элдештирип берүү үчүн) суранып жатат, ..., ошондуктан, мен Борхолдой мырзага: “Сен Ирдана менин катымды окуп абдан сүйүндү, Эртуудуну эсен-аман журтуна кайтарды деп айттың, бул кырдаалды талдап карачу болсок, “Ирдана силер менен элдешкиси келбей жатат” дегениң туура эмес, эгерде силер мен айткандай өз кол астыңардагы кишилерди катуу контролго алып башкарсаңар, өткөн бир канча ай сыяктуу эле соода жолдору тосулуп калбай, иштеп турат. Жанаша жайгашкан калктар ынтымакта болуусу шарт, ..., Ирдана деле адам, силер менен дайыма эле согушуп жүрүүнү ал деле каалабайт, сен айткан Ош жериңди өз ара кеңешип чечишиңер керек, мен бул иштин баи аягын такыр билбейм. Мен кантип силердин ордуңарга силердин Ош жериңерди кайтарып силерге бермек элем? Же эмне, Ирдана келип менден силердин Ошуңарды ага алып берүүмдү өтүндү беле? ..., бул иш силердин араңарда чечилчү иш болгондуктан, кандай болгондо да өз ара кеңешип чечишиңер керек”, -

деп айттым.”

Бул жолу Ажыбий элчиси Борхолдой мырзаны Цин бийлигине жиберип андан түз эле Ирдана Ошту Адыгине кыргыздарына кайтарып берүүсү үчүн жардам берүүсүн суранат. Кашгардык министр Юнгуй болсо бул ишти алар өз ара чечиши керек деп алардын арасындагы конфликти жөнгө салуудан баш тартат. Ажыбий бир канча жолу жардам менен Цин бийлигине кайрылганын көрүүгө болот, бирок Цин бийлиги ага жардам берүүдөн баш тартат. Чындыгында, өз жерлерин коргоп калуу үчүн Ажыбий ал кезде ар кандай чараларды көргөн. Цин бийлигине ортомчу болуп эки тарап арасындагы чыр чатакты жөнгө салууну суранышы алардын бирөөсү гана болчу. Мисалы, Ажыбий түндүк-түштүк жалпы кыргыз урууларынын башын бириктирип Ирданага каршы күч топтогонго аракет жасаган. Бул боюнча төмөнкү маалыматта берилет:

“.....jakan Anjiyan i urse, Edegene i emgi acafi Sayak, Sarbagasi i burut Mimathūli, Arzamat sede elcin takūrafi ceni cooha de acafi, Erdeni be dailaki guilenehe be Mimathūli se Kasigar de ambasa bi, giyan i dacilaci acambi seme ahasi de elcin takūraha bime, geli Sarbagasi i bii Cirikci de hebdenehede, Cirikci Sayak i bii Mingyalha i deo Temurjan i baru hebeşefi, Temurjan se ainaha seme cooha aššaci ojurakū seme Mimathūli sei niyalma be amasi bederebuehabe ahasi de alanjiha be, cembe saišame šangnafi unggihe jergi babe donjibume wesimbuhe bihe.....” (КБТА: ЦМБКК, 03-0179-1954-012, (063-2815)-(063-2816))

“..., жакында, Анжиян калкы, Адыгине менен биригип, Саяк, Сарыбагыш буруттарынын (башчысы) Маматкул бийге, Арзыматка элчи жиберип аскер бириктирип Ирданага кол салуу сунуштарын айтканда, Маматкул бий: “Кашгарда Цин бийлигинин министрлери олтурат, алардан кеңеш сураганыбыз туура”, - деп ойлоп, бизге элчи жиберип иштин чоо жайын айтып берет. Андан сырткары, (Маматкул бий) Сарыбагыштын бийи Черикчи менен (Ирданага кол салуу боюнча) кеңешкенде, Черикчи бий Саяктын бийи Миңжылкынын иниси Темиржан менен кеңешет, Темиржан Маматкул бийдин жиберген кишилерине: “Кандай болбосун азыр ага (Ирдана) каршы аскер менен чыгууга болбойт”, - деп айтат. Бул иштердин баарысын Маматкул бий мага кишилерин жиберип айтып берди, биз аларды алкыштап, сыйлыктарды берип узаттык, бул иш боюнча сизге урматым менен билдирүү жасайм. ...”

Бул маалыматтан Адыгине кыргыздары менен Анжиян калкынын биригип, Ирданага каршы күч топтоо үчүн Саяк, Сарыбагыш кыргыз урууларына кишилерин жибергендиги айтылып жатат. Маматкул менен Арзымат шайланып башка кыргыз уруулары менен Ирданага каршы күч топтоо үчүн кеңешет. Бирок Сарыбагыш уруусунун бийи Черикчи (тагыраак айтканда, ал Миңжылкынын иниси Темиржандын кеңешин угуп) Ирданага каршы кол салуу үчүн күч топтоону токтотот. Бул боюнча императордун указдары жазылган Цзисиньдан архивдик булактарында кошумча маалыматтар берилет, анда айтылат:

“乾隆二十七年六月十一日奉上谕：永贵等奏，布鲁特比玛木特呼里、阿尔杂默特，欲合兵往攻额尔德尼，遣人会商齐里克齐、特木尔占，为齐里克齐等阻回。等语。萨尔巴噶什比齐里克齐、明扎拉哈之弟特木尔占，皆系新附之人。玛木特呼里等，欲与额尔德尼构兵，遣人会商，伊等开谕劝阻，和睦邻封，甚属可嘉。永贵等虽经各赏缎一匹，为数过少，齐里克齐前经赏戴三品翎顶，著加恩再加赏缎二匹。特木尔占原曾赏戴五品蓝顶，著加恩赏戴花翎。所赏缎匹，即由彼处所存缎匹内赏给。著传谕永贵等遵照办理。仍将朕施恩之处，晓谕

齐里克齐等知之.....”⁸

(Цяньлун императордун башкаруу учурундагы манжурча цзисиньдан архивдик документтеринин котормосунун жыйнагы [ЦИБУМЦАДКЖ], 3-том, 2011, 507-508 бб.)

“1762-ж. 31-июль күнү императордун буйругу алынды: Юнгуи ж.б. докладдык баяндама катында билдиришти, бурут бийи Маматкул, Арзымат аскердик күч чогултуп Ирданага кол салууну көздөшкөн, ошондуктан кеңешүү үчүн Черикчи, Темиржанга киши жөнөтүшкөн, бирок Черикчи бул ишке жолто болгон. Сарыбагыш бийи Черикчи, Миңжылкынын иниси Темиржан, булардын баарысы бизге (Цин) жаңы баш ийген кишилер. Маматкул ж.б. Ирдана менен согушуу үчүн камданып, аларга (Черикчи, Темиржан ж.б.) киши жиберип кеңешкенде, жолто болушу, өз ара ынтымакта жашоону сунуштаганы абдан алкышка ылайык көрүнүш. (Андыктан) Юнгуи аларды бир жуп атлас-жибек менен сыйласын, бул аябай аз, Черикчиге ыйгарылган 3-даражадагы плюмаж жана топчонун (манжур чиновниктерине жана вассал деп эсептелген калктарынын башчыларына берилген, баш кийимге тагылган) үстүнө дагы эки жуп атлас жибек менен сыйлансын. Темиржанга ыйгарылган 5-даражадагы көк топчонун үстүнө дагы тоос жүнүнөн топчо менен сыйлансын. Сыйлыкка ыйгарган атлас-жибекти ал жерде сакталган атлас-жибектердин ичинен алып ыйгаргыла. Юнгуига буйрукка баш ийип иш аткаруусун буюргула. Дагы менин (император)аларга көрсөткөн кең пейилдигимди Черикчи ж.б-ларга билдиргиле.”

Албетте, бул маалыматта манжур императору өзү тарабынан түндүк кыргыз урууларына сыйлыктар ыйгаргандыгын айтып жатат. Темиржан, Черикчинин Ирданага кол салууга каршы болгону, чындыгында, алардын Цин бийлигинин кызыкчылыгын көздөгөнү үчүн болгон эмес. Адардын жалпы кыргыз уруулары күчүн бириктирип Ирданага каршы чыгышына жолто болгону Цин бийлигинин кызыкчылыгына туура келген. Ошондуктан, Цин императору аларды ар кандай сыйлыктар менен сыйлап, наамдарды ыйгарганга жетишкен. Ал эми, ал кезде Темиржан менен Черикчинин Ирданага каршы чыгууга болбостугун айтышынын себеби, ал учурдагы жалпы Орто Азия калктары (Кокон, казак, кыргыз ж.б.) тарабынан Цин империясына каршы “Антициндик альянс” түзүлүп жаткандыгына байланыштуу болгон (Сапаралиев, 1995, 91-б.).

Ошентип, Сарыбагыш бийи Черикчи, Миңжылкынын иниси Темиржан Маматкул бий менен Арзыматтын Ирданага каршы күч чогултуусуна тоскоол болгону үчүн Цин бийлиги тарабынан сыйланат. Ал эми Ажыбийдин Анжиян калкын өз тарабына тартып, жалпы кыргыз урууларынын башын бириктирип Ирданага каршы чабуулга чыгып өз жерлерин сактап калуу планы ишке ашпай калат. Ирдана Адыгиненин Ош сыяктуу бир канча жерлерин басып алып, кыргыз урууларын тоо тарапка сүрүп чыгарат. Кээ бир кыргыз уруулары бараарга жер таппай, аргасыздан Ирданага баш ийишет, дагы башка бир канча уруулар Цин империясынын аймагына көчүп барып аларга жер берүүсүн өтүнүп Цин империясына баш ийишет, ал эми Ажыбийдин өзүнүн Баргы уруусу Алайга ж.б. тоолуу жерге көчүп келип туруп калат. Көп өтпөй, өз күчү менен жерлерин кайтарууга күчү жетпей башка аргасы калбаган Ажыбий өзү Кашгардагы Цин империясынын министри Юнгуига келип, Цин бийлигинен Ирдана тартып алган жерлерин кайтаруусу үчүн жардам сурайт.

⁸ 中国第一历史档案馆编：《乾隆朝满文寄信档译编》第3册，三一〇《寄谕礼部尚书永贵等著加恩赏赐布鲁特比齐里克齐等》乾隆二十七年六月十二日，长沙：岳麓书社，2011年，第507-508页。(Цяньлун императордун башкаруу учурундагы цзисиньдан архивдик документтеринин котормосунун жыйнагы [ЦИБУМЦАДКЖ], 3-том, 2011, 507-508 бб.)

Ал эми бул учур Цин бийлигинин батыш тарабындагы ээликтерге карата жасаган саясатынын бурулуш учуру болчу. Анткени Цин бийлиги Чыгыш Түркистандын батышындагы чөлкөмдө пайда болгон жаңы кырдаалды аңдап сезип, өзүнүн бул мезгилге чейин карманып келген “варвардын колу менен варварды жок кылуу” стратегиясындагы “варварлардын” ордун алмаштыруу убактысы келгендигин түшүнөт. Эгерде Цин бийлиги Ирдананы колдоону уланта берсе, Ирдана кыргыздарды толугу менен өзүнө каратып, чек арадагы аймактарга жана Синьцзяндагы Цин бийлигине коркунуч жаратуусу мүмкүн эле. Ошондуктан, ал мезгилге чейин Ирдананын кыргыздарга жасаган баскынчыл саясатын колдоп, ортомчулук сурап барган Адыгине кыргыздарына “Кокон менен Адыгиненин мамилесине кийлигишпестигин” айтып келген Цин бийлиги бул саясатын өзгөртүүнү чечет. Бул боюнча 1762-жылдын 2-августунда императорго жазылган докладдык баяндама катта айтылат:

“....., ahasi i gūninde Ajibii ne beye baihanjiha bime, aika an i nenehe songkoi damu wakašame dangsime elcin bithe burakū, untuhuri amasi unggici, Erdeni donjifi, ahasi ceni baita be fuhali darakū be safi, Ajibii be ele gidašame sukdu buk dabufi gelhun akū eljerakū, nukte i urse domoro ba baharakū de, toktofi Erdeni i hartungga ojoro be dahame Edegene i urse ereci Erdeni i joriha ici yabumbime, gūwa burut se inu Ajibii be durun obufi tuwašame arbušame ofi, Erdeni de labdu cokto sukdu nonggibumbi,.....”(ЦДСБМАДЖ, 57-т., 119-б.; КБТА: ЦМБКК, 03-0179-1954-012, (063-2821)-(063-2822))

“..., менин оюмча, эми Ажыбий жеке өзү келип жардам сурап жатканда, буга чейин ага карата жасаган мамилени жасап, аны кайра эле күнөөлөп, же мөөр басылган кат бербей, же элчи жибербей (ортомчулук кызмат аткаруу үчүн), аны куру кол жөнөтчү болсок, Ирдана муну угуп, биз алардын бул иштерине такыр аралашпастыгыбызды билсе, ал Ажыбийди ого бетер эзип, аны толугу менен жеңип алышы мүмкүн, бул аны (Ажыбийди) ага (Ирданага) каршы такыр туруштук бере алгыс абалга алып келет. Кээ бир Адыгине кыргыз урууларынын бараарга жер таппай Ирданага баш ийгендиги боюнча алып караганда, Адыгине калкы Ирдананын тарабына өтүп баштагандыгын көрүүгө болот. Башка бурут уруулары да Ажыбийдин жолуна түшүп (Ирдананын тарабына өтө баштаса), анын жыйынтыгында Ирдана ого бетер текеберденип (күчтүү болуп) кетиши мүмкүн, ...”

Ажыбийдин Ирдананын баскынчылыгына каршы туруштук кыла алчу күчкө ээ болушу Цин бийлигинин кызыкчылыгына дал келген, анткени Кокон менен Адыгине кыргыздарынын дайыма өз ара согушуп туруусу, алардын Чыгыш Түркистандагы жаңы орногон Цин бийлигине кийлигише албастыгын шарттаган. Дал ушул себептен Цин бийлиги алардын арасындагы атаандашууну ырбатып, бири-бири менен согушууга алып келген. Эми Ажыбийдин жалпы кыргыз урууларын бириктирип чоң күчкө айлануу коркунучу жок болгондон соң, Ирдананын күчүн тыйып туруу үчүн Ажыбийди ага каршы колдонууну чечет. Т.а. Адыгине кыргыздарынын ээлеген аймактары Кокон менен Чыгыш Түркистандын так ортосунда жайгашкандыктан, алардын ортосундагы “буфердик аймак” кызматын аткарып турган. Эгерде Ирдана Адыгине кыргыздарын толугу менен өзүнө каратып алчу болсо, түздөн түз Чыгыш Түркистандын чек араларына чыгып ал жердин коопсуздугуна жана Цин бийлигине коркунуч жаратышы мүмкүн болгон. Ошондуктан, Цин бийлиги жеке өзүнүн кызыкчылыгын көздөп, ал мезгилге чейин карманып келген саясатын кескин түрдө өзгөртүп, Ирдананы кошуна элдердин жерлерин обу жок басып алды, натыйжада алсыздарды кордоп жатат деген жүйө менен Ирданага басып алган жерлерин Ажыбийге тезинен кайтарып берүүсү керектигин айтып чыгат.

Адегенде, Кашгардын министри Юнгуи Ажыбийдин жерлерин жана калкын кайтарып

берүү туурасында Ирданага сылык иретте кат жазып жөнөтөт. Цин императору Цяньлун Юнгуйдун Ирданага жазган бул катын окуп көрүп, көңүлү толбой төмөнкү буйрукту чыгарат:

“乾隆二十七年七月十五日 (1762年9月2日) 奉 上谕：永贵等奏，额德格讷阿济比所属鄂斯等处，为额尔德尼占据，人亦扣留不还。阿济比亲来恳请遣使颁书往谕，因不便遣使，酌给印文，令阿济比自行传送额尔德尼，并将其文稿一并具奏。等语。额尔德尼平日自恃力强，侵扰邻部。今若将阿济比所属地方及民人占据不还，其势更强，未免滋事。永贵等致书额尔德尼尚可，惟措词未为严厉。外番事宜，不管则已；若非管不可，即应果敢致书，严词示儆，伊等方能畏惧施行。永贵等致书额尔德尼，措词理应严厉，而其如此温和，伊等岂能撼动。既然如此致书，就看额尔德尼如何回复。额尔德尼接到永贵致书，若将所据地方及民人即行给还阿济比，固然善哉；若不遵行，永贵等即派干员谕以额尔德尼，霍罕、额德格讷俱已归附大皇帝，同为臣仆，又为邻部，理应和睦，各守本境，安静生活，以此永享大皇帝恩典；而恃强侵扰邻部，占据土地，断不可也。顷阿济比亲来恳请致书，还回伊等被占属地民人，我等以私意缮写文书，派阿济比属下人等送达。尔接到此书，应将阿济比之鄂斯等处及其所属人等，即行给还，以昭恭顺大皇帝之诚悃，亦可谓尽邻邦友好之意。而今仍拒不还，殊属非是。故此，我等未派使臣，惟行致书，并派阿济比属下人等送往，尔未见我等来人，心存疑虑，或送书之人转告有误而未遵行，则尚可原谅。今复致书，派专人送去。尔接到此书，务照所饬睦邻友好，并将占据之阿济比属地及民人给还伊等。此书系我等私意，尚未奏闻大皇帝，尔若仍行不还，不听劝阻，我等必将此事奏报大皇帝。夫以强凌弱，横蛮无理，乃大皇帝所深恶。额尔德尼恃强欺凌邻部，强占土地之处，大皇帝知道后，必是痛恨。万一天威不测，命我等领兵征剿，我等即遵命行事。届时，虽后悔无及矣。似此严词致书，派人送与额尔德尼。额尔德尼接到此书情形如何之处，俟所派人等返回后，著永贵再行奏闻。钦此。遵旨寄信前来。将此写信，入永贵奏事匣子，由兵部日限六百里，驰送喀什噶尔。交兵部主事朗图。”(ЦИБУМЦАДКЖ, 3-том, 2011, 512-513 66.)

“1762-жылдын 2-сентябрында император буйругу чыгарылды: Юнгуй жана башкалардын билдирүүсүнө ылайык, Адыгине кыргыздарынын башчысы Ажибийдин карамагындагы Ош жана башка жерлер Ирдана тарабынан басып алынган, адамдары да кармалып, кайтарылып берилген эмес. Ажибий өзү келип, элчи жиберип, кат жөнөтүүнү өтүнгөн, бирок элчи жиберүүгө ыңгайсыз болгондуктан, (императордун) мөөр басылган кат берүү чечими чыгарылып, Ажибийге тапшырып Ирданага өзү жеткирип берүүсү айтылып, бул боюнча императорго докладдык баяндама жасалган. Ирдана күчтүү экенине таянып, коңшу урууларды тынымсыз басып алып жүрөт. Эми Ажибийдин жерин жана элин кайтарбай койсо, анын күчү дагы күчөп, көйгөй жаратышы мүмкүн. Юнгуй жана башкалардын Ирданага жазган каты жакшы болгону менен, сөздөрү анчалык катуу эмес. Чет өлкөлүк иштерге кийлигишпесең, анда эч нерсе эмес; эгер кийлигишүү керек болсо, анда

кайраттуу болуп, катуу сөздөр менен эскертүү бериш керек, ошондо гана алар коркуп, аткара баштайт. Юнгуй жана башкалардын Ирданага жазган каты өтө жумшак болуп, аны менен аларды коркута албайт. Мындай кат жазган соң, Ирдананын жообун күтөбүз. Ирдана Юнгуйдун катын алып, эгер Ажибийдин жерин жана элин кайтарып берсе, жакшы болот; эгер аткарбаса, Юнгуй жана башкалар Ирданага киши жиберип, Кокон, Адыгиненин баары Улуу Императорго баш ийип, анын кулдары болуп, коңшу уруулар катары ынтымактуу болуп, өз жеринде тынч жашап, Улуу Императордун ырайымын түбөлүккө көрүшү керектигин; ал эми күчтүү болуп, коңшу урууларды басып алып, жерин ээлеп алууга болбой тургандыгын түшүндүрүшү керек. Жакында эле Ажибий өзү келип, кат жөнөтүп, басып алынган жерин жана элин кайтарып берүүнү өтүндү, мен (Юнгуй) катта жеке пикиримди жазып, Ажибийдин кол астындагы адамдары аркылуу сага (Ирданага) жеткирип берүүнү чечтик. Сен (Ирдана) бул катты алгандан кийин, Ажибийдин Ош жана башка жерлерин жана анын адамдарын дароо кайтарып берип, Улуу Императорго болгон чынчылдыгын жана коңшу мамлекеттер менен болгон достук мамилесин көрсөтүүң керек. Ал эми бүгүнкү күндө сен дагы эле кайтара электигиң туура эмес. Ошондуктан биз элчи жиберген жокпуз, болгону кат жазып, Ажибийдин адамдарына сага (Ирданага) жеткирип берүү үчүн тапшырдык. Эгер сен биздин адамдар келбегендигин билип, шектенип (ишенбей), же кат жеткирүүчү туура эмес маалымат берди деп, (биздин айтканды) аткарбай койгон болсоң, анда бул кечиримдүү (бул жолу сени кечиребиз). Эми (бүгүн) кайрадан кат жазып, атайын адам жиберип жатабыз. Бул катты алгандан кийин, коңшулар менен ынтымактуу болуп, Ажибийдин жерин жана элин кайтарып беришиң керек. Бул кат менин (Юнгуй) жеке оюм, Улуу Императорго билдириле элек, эгер дагы деле кайтарбай, эскертүүгө көнбөсөң, биз бул жөнүндө Улуу Императорго билдиребиз. Күчтүүлөр алсыздарды басмырлап, акылга сыйбаган зордук-зомбулуктарды кылуусу Улуу Императордун эң жек көргөн нерсеси. Ирдана, сен күчүңө таянып, коңшу урууларды басып алып, жерин ээлеп алганыңды Улуу Император билсе, сөзсүз жек көрөт. Эгер анын каары күчөп, бизге аскер менен чабуул жасоону буюрусса, биз анын буйругун аткарабыз. Ал кезде кеч болуп калат... Ушундай катуу сөздөр менен кат жазып, Ирданага жиберип жатабыз. Ирдана бул катты алгандан кийинки кырдаал жөнүндө, ага (Ирданага) жөнөтүлгөн элчилерибиз кайтып келгенден кийин, Юнгуй дагы бир жолу билдирүү жасасын. Ушул буйрук менен катты жөнөтүп жатабыз. Бул катты Юнгуйдун иштерин камтыган кутучага салып, Аскер министрлигинин күнүнө 600 ли жол жүрүүчү чабарманы аркылуу Каишгарга жөнөтүлсүн. Аскер министрлигинин башчысы Лантуга тапшырылсын.”

Юнгуйдун Ирданага эскертүү иретинде жазган биринчи катын император ашыкча сылык жазылган деп көңүлү толгон эмес. Андыктан, Юнгуй экинчи жолу Ирданага кат жөнөтөт, бул жолкусунда коркутуучу тон менен Ирданадан Адыгиненин басып алган жерлерин жана туткундаган кишилерин тезинен кайтырып берүүсүн буюрат. Андан сырткары, анын Ирданага айткан бул эскертүүлөрү өзүнүн жеке пикири экендигин, императорго баяндама жасай элек экендигин билдирет. Эгерде Ирдана эскертүүлөргө көнбөсө, императорго билдирүү жасаарын жана император сөссүз түрдө аскер жиберип жазалаарын жазат. Көрүнүп тургандай эле, императордун өзү Юнгуйду “императорго айта элекмин, мунун баарысы менин жеке пикирим” деп Ирданага айттырып, аны психологиялык жактан коркутат. Кытай империясынын күчүн мындай жолдор менен ого бетер даңазалап, жыйынтыгында залалсыз (өз тарабынан эч кандай чыгашасыз) максатына жетүү ыкмасы байыркы Кытайдын бүткүл династияларында кеңири колдонулган практика болгон.

Ирдананын жогоруда айтылган Юнгуйдун катына берген жообу “Цин ши гао” китебинде

төмөнкүчө берилет:

“乾隆二十七年十二月丙申 (1763年1月21日)。霍罕呈书。以布鲁特鄂斯故地为已有。谕永贵等严檄令给还。辛丑 (1763.1.26)。以霍罕伯克复永贵等书。谓前遣使人奉旨称为汗。欲以喀什噶尔为界。谕严檄斥驳之。” (Циншигао, 12-бөлүк, Гао-цзун беньцзи 3, 1977, 462-6.)

“1763-жылдын 21-январында, Кокондон кат келет. Буруттардын Ош жерин байыртадан өзүнүкү болгонун айтат. (Император) Юнгуйга кайра коркутуучу тон менен кат жөнөтүүсүн буюрат. 1763-ж. 26-январында, Кокондун беги Юнгуйга жооп катын жөнөтөт, анда өзүн “хан” деп атап, Кашгарды (тоосун) чек ара кылгысы келгенин айтат. Юнгуйга Ирдананы катуу сөздөр менен айыптап, айткандарын четке кагуу керектиги буюрулат.”

Бул маалыматта Ирдана кыргыздардын Ош жергесин өзүнүкү деп айтканы анын баскынчыл саясатын актоо үчүн ойлоп тапкан шылтоосу болгон. Анткени, тарыхый булактарда, архивдик документтерде, анын ичинде жогоруда берилген архивдик документтердин жана тарыхый булактардагы маалыматтардын баарысында Ош Адыгине кыргыздардын жери болгондугу, жана Ирдана баскынчыл саясатынын натыйжасында ал жерлерди басып алууга жасаган аракеттери байма бай айтылып жатат. Кыргыздар Фергана өрөөнүнүн чыгыш, түндүк жана түштүк тарабындагы түздүк аймактарды эле эмес, Фергана өрөөнүнүн бүт жерлерин, айрыкча Анжиянды да мекендеп келгендиги манжурча архивдик документтерде кездешүүдө. Ирдананын, айтылып жаткан, Адыгине кыргыздарына карата жасаган баскынчыл саясатынын натыйжасында түштүк кыргыз уруулары Фергананын борбордук бөлүктөрүнөн чыгыш, түндүк бөлүктөрүнө сүрүлүп чыккандыгын архивдик булактардан көрүүгө болот.

Кыргыздарга каршы жүргүзгөн саясатында ал мезгилге чейин пикирдеш болуп келген Цин бийлигинен алган бул катта Ажыбийдин тарабын талашып, анын жерлерин кайтарып берүүсү айтылганы, албетте, Ирданага түшүнүксүз болгон. Ошондуктан, Ирдана Юнгуйга жазган жооп катында Цин менен Кокондун ортосунда буга чейин “Кашгар ашуусун чек ара” кылуу тууралуу түзүлгөн келишимин айтып, өзүн “хан” деп атайт. Жогорудагы “Цин ши гао” булагында жазылып калган “Кашгар тоосун чек ара кылуу” туурасындагы маалымат бекеринен жазылып калган эмес. Бул келишим Кокон алгачкы жолу Пекинге элчи (Токтомухамед, Баймухамед) жибергенде, Цин бийлиги менен Кокон тарабынан (кыргыздардан жашыруун) түзүлгөн. Бирок, жогоруда айтылган Цин бийлигинин Чыгыш Түркистандын батыш тарабындагы ээликтерге карата жүргүзгөн саясатындагы “бурулуш учурунан” кийин, “Кашгар тоосун чек ара кылуу” туурасындагы келишим Цин бийлигинин кызыкчылыгына каршы келе баштагандыктан, Цин бийлиги ал келишимди танып, андай келишим болбогондугун айтып баштайт. Ал эми ал кездеги башка көпчүлүк кытайча тарыхый эмгектерде “Кашгар тоосун чек ара” кылып Цин менен Кокон өз ара таасири тийген аймактарды бөлүшкөндүгү тууралуу маалымат жазылган эмес, анткени ал мезгилдеги тарыхый эмгектердин дээрлик баарысы императордун катуу цензурасынан өтүп турган. Империянын кызыкчылыгына каршы келген маалыматтар, пикирлер тарыхый эмгектерде жазылбай калган, же бурмаланып жазылган. Бул көрүнүштүн далили катары, дал ушул “Кашгар ашуусунун эки тарабын чек ара кылуу” жөнүндөгү Цин бийлиги менен Кокон араындагы келишимди айтууга болот. “Цин ши гао” китебинде бул келишим Ирдана жеке өзүнүн кызыкчылыгын көздөп бул “Кашгар тоосу

аркылуу чек ара бөлүшүү” идеясын ойдон чыгарып айтып жатат деген таризде бурмалап жатат, бирок, ошол мезгилде жазылган манжурча архивдик документтерде бул идея эки тараптуу колдоого алынып жүзөгө ашырылган келишим болгондугу көрүнүп турат. Дал ушул келишимдин натыйжасында Фергана өрөөнүндө Ирдананын бийлигине тең тайлашып, Бухарадан Кашгарга чейинки кыргыздардын башын бириктирип, бирдиктүү кыргыз бийлигин курууга аракеттенген Адыгине кыргыздарынын башчысы Ажыбий, эки тарабынан өзүнө каршы саясатка кабылгандыктан өз мүдөөсүн аткара алган эмес.

Ирдананын катын алгандан кийин, көп өтпөй Цин императорунан Цин аскердик кеңешинин министрлерине, Юнгуйга ж.б. буйрук түшөт. Анда Ирдана эгерде тезинен Ажыбийдин жерлерин кайтарып бербесе, анда Цин бийлиги жазалоочу отряддарын жиберип Коконго кол салаары айтылышы буюрулат (Циншилу, 17-том, Гао-цзун шилу, 677-бөлүк, 1986, 576-б.).

1763-жылдын март айында Цин бийлиги Томчиту аттуу элчиси баш болгон элчилигин Коконго жөнөтөт. Анын негизги максаты Ирданага бетме-бет келип императордун эскертүүлөрүн жеткирип, Ажыбийге анын Ош ж.б. жерлерин кайтарып берүүсүн айтуу болгон (ПЧФ, 3-тк, 21-бк, 1990, 2816-б.). Ирдана Томчитунун айткандарына моюн сунумуш болуп, бирок Ажыбийдин жерлерин ага кайтарып бербейт. Бул тууралуу төмөнкү манжурча архивдик документте кененирээк айтылат:

“....., be Oos de isinafi, Ajibii sede ba na be jorime buhe manggi, Erdeni i unggihe Anjiyan i Akim Ūtan Bukun i gisun, ongoolo meni bek, Oos i babe tabcilame gaiha funde, meni Hoohan i Šanghai baturu, Margalang ni Rismamut Yasun be tucibufi susai cooha bufi, Oos i ba na hoise sebe tuwašatame tebuhe bihe, te meni bek ambasai afabuha songkoi ba na, hoise sebe yooni Ajibii de buhe be dahame, meni tebuhe Šanghai baturu, Rismamut Yasun, susai cooha be gemu amasi gocici acambi, damu Edegene i niyalma ubaci juwe aniya funceme aljaha, te teni amasi gurifi jihe, ceni juwe ergi kemuni majige eshun be dahame Šanghai baturu susai cooha be amasi gocifi Rismamut Yasun be taka bibufi, ubai hoise sebe tuwašatabume, udu biya dulefi Burut se gemu teme ilimbaha manggi, jai Rismamut Yasun be amasi gociki seme alaha be, Tomcitu be Ūtan Bukun de suweni Erdeni bek emgeri hebei ambasai afabuha songkoi Oos i ba na hoise sebe wacihiyame amasi buhe, Ajibii esi usin tarire hoise sebe tuwašatambikai, geli suweni gūnin joboro be baibumbio, tuttu bime, Erdeni bek meni baru damu simbe unggifi Oos i ba na, hoise sebe Ajibii de afabukini seme gisurehe, umai Rismamut Yasun be taka tebufi udu biya tuwašatabufi amasi gocikini sehe ba akū, si Rismamut Yasun be taka tebuki sehengge ai gūnin seme fonjici, Ūtan Bukun alarangge, neneme Edegene i urse Oos i hoise sebe jobobuha babi, be ba na be gaiha amala, ce geli emu mudan tabcilaha ofi, ese te kemuni gelembi, tuttu ubai hoise sei gisun, te membe an i Ajibii de buhe, ini fejergi urse talude membe jobobuci, be cende adunggiyabure anggala, hono hehe juse be gaifi Hoohan de genefi doloro, eici Kasigar i ambasa de baime genefi nuktere babe baire dabala seme gisurendumbi, te hebei ambasa Ajibii i nuktei ba na, muke, hoise sebe gemu wacihiyame buhe, ede Ajibii amba han ejen i dasame banjibuha ujen kesi be hukšeme, gelhun akū balai yaburakū bicibe, fejergi hulhi burut se aika fe tacin be songkolome hoise sebe majige jobobure hacin bifi, jailatara ukandara oci, hoise sei banjire de holbobuha sere anggala, Ajibii de inu tusa akū, Rismamut Yasun serengge, ubade juwe aniya tehe niyalma esei banin tacin be sambi, erebe taka ubade udu biya tebufi, esei gelere kenehunjere gūnin be tohorombufi, burut, hoise ishunde ilimbaha manggi jai gocici, juwe ergide gemu tusa gese seme gūnimbi, Ūtan Bukun mini ere gūnin be elcisa kimcireo seme alambi, te Rismamut Yasun be taka udu biya tebufi, hoise sebe tuwašatabure de yargiyan i tusa bisire akū, Ajibii de geli mayan tatabure hacin bisire akū babe, urunakū Ajibii sede yargiyalame fonjici acame ofi, be Ajibi sede kimcime fonjihade,

Ajibii se uhei alarange, ere jergi hoise se menci enculefi juwe ilan aniya ofi, meni burut sei baru majige eshun ohobi, ce meni fejergi hūlhi urse i jobobure be gelerengge inu bisire baita, te Ūtan Bukun hoise se balai jailatara ukandara hacin bisire ayoo seme meni jalin bodome, Rismamut Yasun be tebufi udu biya tuwašatabufi jai gociki sehengge, mende mayan tatabure hacin akū bime, hono hoise sebe bargiyatara de tusa seme alambi, Tomcitu be kimcime gūnici, Rismamut Yasun be taka Oos i bade tebufi hoise sebe tuwašatabure baita, aika Ajibii sede goicuka hacin bici, Ajibii se inu urunakū turgun be tucibume alambi, te Ajibii gisun de Rismamut Yasun be taka tebare baita hoise sede tusa, cende mayan tatabure hacin akū, hono hoise sebe bargiyatara de sain sebebe tuwaci, baita yabubuci ojoro gese, tuttu be Ūtan Bukun, Ajibii de suweni toktobuha songkoi Rimamut Yasun taka Oos de tubefi, hoise sebe tuwašatabu, ishunde ilimbaha manggi, uthai amasi gocikini seme ulhibufi, Rismamut Yasun be taka Oos de tebubueci tulgiyen, hoise sebe heni jobobuci ojurakū babe Ajibii sebe gashūbume akdun bithe gaifi, geli ciralame afabuhabi seme alambi, ahasi kimcime gūnici, Erdeni emgeri Oosi ba na, hoise sebe wacihiyame Ajibii de buhe bime, geli tubai hoise sebe tuwašatabure jalin niyalma tebarengge, majige kanin akū gese, ce ainci Oos i ba Hoohan, Margalang, Anjiyan de umesi hanci, te gaitai cooha be gocire jakade, burut se talude ceni Hoohan i urse be jobobure hacin bici, cende asuru tusa akū ofi, tuttu Oos i hoise sebe tuwašatara kanagan be jorime, ceni niyalma be majige tuwašame bibufi, emu udu biya ofi, burut se cib seme oho manggi, jai gocici majige gūnin sindambi seme gūniha tere,”(ЦДСБМАДЖ, 61-т., 297-300 бб.; КБТА: ЦМБKK, 03-0180-2020-003, (066-3065)-(066-3070))

“... (биз – Томчиту ж.б.) Ошко жетип, Ошту Ажыбийге кайтарып бергенден кийин, Ирдана (биз менен чогуу) жөнөткөн Анжияндын беги Утан Букун: “мурда менин (Ирдана) бегим Ош жергесин басып алган учурда, биздин Кокондун Шанхай баатыр, Маргалаңдын Ырысмамат Ясин аттуу кишилерибизге 50 аскер берип, аларды Ошко ал жердеги мусулмандарды (оригиналында, хуэйзы – көбүнчө уйгурларга карата колдонулган) көзөмөлдөп (коопсуздугун коргоп) туруу үчүн отургузганбыз. Азыркы күндө менин бегим (Каишгардын) министрлеринин айткандарын угуп Ош жергесин, ал жердеги мусулмандардын баарысын Ажыбийге кайтарып бергендигинен улам, эрежеге ылайык, биз ал жерде олтургузган Шанхай баатыр, Ырысмамат Ясинди жана 50 аскерди артка кайтарышыбыз керек. Бирок, Адыгине калкынын бул жерден чыгып кеткенине 2 жылдан ашык убакыт болуп калган болчу. Азыр алар кайра бул жерлерге кайтып келишти, бул эки калк (Адыгине кыргыздары менен мусулмандар (уйгурлар менен өзбектер)) өз ара чогу жашап бири-бирине көнгөн эмес, ошондуктан биз Шанхай баатыр менен 50 аскерди артка кайтарып алып, Ырысмамат Ясинди убактылуу ал жерге калтырып турсак деп атабыз, ал (Оштогу) мусулмандарга каш-көз болуп көзөмөлдөп турсун, бир канча ай өткөндөн кийин буруттар бул жерде мусулмандар менен чогуу жашаганга көнгөн соң, биз Ырысмамат Ясинди да артка кайтарып алабыз”, - деп айтты. Анда мен (Томчиту) Утан Букунга: “Сенин Ирдана бегиң (Каишгардын) министринин тапшырмасы боюнча жерди, мусулман элди баарысын Ажыбийге кайтарып берди. Албетте, ал жердеги дыйкан мусулман элин Ажыбий өзү көзөмөлдөйт, силер бул боюнча кыжаалат болушуңардын кереги жок, анын үстүнө Ирдана бек мага сенин Ошко мени менен чогуу келишиндин себеби жерлерди Ажыбийге өткөрүп берүү үчүн гана дап айткан, ал Ырысмамат Ясинди бир канча айга Ошто мусулмандарды көзөмөлдөө үчүн калтырабыз деп айткан эмес. Сенин Ырысмамат Ясинди бул жерде калтырабыз деп айтканың эмнеси?” – деп сурадым, анда Утан Букун: “Мурда Адыгине калкы мусулман элдерине кордук көрсөтүшчү, биз ал жерди ээлеп алгандан кийин, алар кайра дагы бир жолу келип тоноп кетишкен, бул мусулман эли Адыгине калкынан аябай чоочулашат, ошондуктан бул мусулман эли: “азыр бизди

мурдагыдай эле Ажыбийге тапшырып берип жатасыңар, анын кол астындагылары бизге кайра эле кордук көрсөтчү болсо, биз алардын кордугун көрүп жашагыча аялдарыбызды, балдарыбызды алып Коконго барып баибаанек тапканыбыз оң, же болбосо Каишгарга барып министрлеринен бизге жашоо үчүн жер бөлүп берүүсүн суранабыз”, - деп айтышты. Менин пикиримде, азыр (Каишгардын) министри Ирданага Ажыбийдин жерлерин, сууларын, мусулман калкынын баарысын кайтартып жатканына караганда, Ажыбий мындан кийин Улуу императордун мындай мээримдүүлүгүнө терең ыраазы болуп, дагы бир жолу бузуку иштерди кыла албай калат болушу керек, анын кол астындагы келесоо буруттар эгерде кайра эле мурунку адаты боюнча мусулмандарга кордук көрсөтчү болсо, анын зыяны бир эле мусулмандарга эмес, Ажыбийдин өзүнө да тиет. Ошондуктан айтканым, Ырысмамат Ясин бул жерде эки жылдан бери жашап, бул адамдардын пейилин, адаттарын жакшы билет. Аны убактылуу бул жерде бир канча айга калтыра турсак, бул жердеги мусулмандардын тынчсыздануусу жана коркуусу да бир аз басаңдап калаар эле, буруттар менен мусулмандар өз ара көнүшүп алган соң аны кайра артка кайтарып алсак, эки тарапка тең пайдалуу болоор эле. Сиз (министр) дагы менин бул сунушумду жакшылап ойлонуп көрүңүз”, - деп айтты. Азыр Ырысмамат Ясинди бир канча айга калтырып койсок, мусулмандарга көзөмөл болуусунда эч кандай пайда болбойт, азыр Ажыбийге дагы (мусулмандар) эч кандай маселе жаратпайт болушу керек, бул ишти Ажыбийден да тактап сурашым керек деп ойлоп, мен (Томчиту) Ажыбийден сураганда, ал: “бул мусулмандар бизден башка жашаганына эки, үч жыл болуп калды, биздин буруттардан бир топ алыстай түштү, азыр алар биздин аларга кордук көрсөтүшүбүздөн коркуп турушат, бул абал турган чындык, азыр Утан Букун мусулмандар бизден коркуп качып жашынаары жөнүндө айтып, Ырысмамат Ясинди бир канча айга калтыраары бизге эч кандай маселе жаратпайт, анын үстүнө мусулмандарды көзөмөлдөөдө пайдасы тиет”, - деп айтты. Мен (Томчиту) жакшылап ойлонуп көрсөм, азыр Ырысмамат Ясинди мусулмандарды көзөмөлдөө үчүн бир канча айга калтыруусу Ажыбийге кандайдыр бир тоскоолдук жаратканда, ал бизге бул ишти көтөрүп бизге айтмак, Ажыбий азыр бул иш мусулмандарды көзөмөлдөөгө пайда болуп, өзүнө тоскоол болбосутугун айтууда. Демек, бул ишти жүзөгө ашырса болчудай, ошондуктан мен Утан Букун менен Ажыбийге: “силер өзүңөр чечкендей, Ырысмамат Ясинди бир канча айга мусулмандарды көзөмөлдөө үчүн калтыргыла, өз ара көнүшүп кеткен соң аны артка кайтарып алгыла”, - деп айттым. Ырысмамат Ясинди ал жерде мусулмандардын үстүнөн көзөмөл кылып калтыргандан сырткары, дагы Ажыбийден мусулмандарга кордук көрсөтпөстүгү тууралуу анттын алдым. Мен (Томчиту) жакшылап ойлонуп көрсөм, Ирдана Ошту, мусулман калктарды Ажыбийге кайтарып бергени менен, мусулмандарды көзөмөлдөө үчүн өзүнүн кишилерин атайын ал жерге калтырып жатат. Бул иш туура (ылайыктуу) эмес сыяктуу көрүнүп жатат, алар балким Ош жергеси алардын Кокон, Анжиян, Маргалаң шаарларына жакын болгондуктан, эгерде алар (Кокон) аскерлерин толук бойдон артка алып чыгып кетсе, буруттар кайра аскерлери менен кокустан аларга кол сала турган болсо, аларга өтө жаман болот. Ошондуктан алар Оштогу мусулмандарды көзөмөлдөйбүз деген шылтоо менен өздөрүнүн кишилерин кайра эле калтырып, буруттардын үстүнөн аңдып карап жатышат. Качан буруттар тынчыраак болуп калганда, алар калган кишилерин артка алып чыгып, ошондо бир аз көңүлдөрү жай болот, ...”

Бул маалымаатта көрүнүп тургандай эле, Ирдана Цин империясынын элчисинин көзүндө басып алган жерлерди Ажыбийге кайтарып бергендигин айтканы менен, мусулмандарды көзөмөлдөө шылтоосу менен Ошто өзүнүн кишилерин калтырган. Томчитунун айтуусуна

караганда, Ирдана менен Кокондо жолуккан учурда ал Ырысмамат Ясинди Ошто калтыруу туурасында айткан эмес, бул ишти Томчиту Ошко келгенде Утан Букундун оозунан билип жатат. Көрсө, Ирдана Цин бийлигинен элчилер келээрин, жана басып алган жерлерди Ажыбийге кайтарып берүүсүн айтаарын билген. Ошондуктан, алдын ала план түзүп, элчилердин көзүнө алардын буйругуна “баш ийимиш” болуп көрүнүп жерлердин баарысын Ажыбийге кайтарып берээрин айтат. Бирок, Томчиту Кашгарга жетип бара электе, т.а. Ошко келгенде Утан Букун Ирдананын чыныгы пикирин айтат. Томчиту бул ишти жакшы түшүнүп, төкпөй чачпай Кашгардын министри Юнгуйга да билдирет, өз кезигнде Юнгуй бул тууралуу императорго докладдык баяндама жасайт. Демек, элчи Томчитудан тартып императорго чейин “Ирдана Ажыбийдин жерлерин чыныгы мааниде кайтарып бербегендигин” баары анык билишкен. Бирок, тарыхый кытай булактарында бул тарыхый чындыкты фактыга жараша айтпастан, “императордун буйругунун артынан Ирдана Ажыбийдин жерлерин толугу менен кайтарып берди” деп жазып, императордун атын даңазалап, тарыхый чындыкты көз жаздымында калтырышкан. Цин бийлигинин бул кадамы да, өз мезгилинде тиешелүү бир себептерден улам жасалгандыгын тарыхый булактардан байкоого болот. Анткени, жогоруда берилген бир канча маалыматтарда айтылгандай, эгерде император өзү буйрук чыгарып жатканда, анын аткарылбагандыгы айтылса, биринчиден, императордун беделине доо кетмек, өзүнүн “вассалы” катары караган кичинекей бир ээлик “Улуу императордун” буйругун аткарбай коюусу эрежеге ылайык келген эмес. Экинчиден, буйрукта, эгерде Ирдана жерлерди кайтарып бербесе Цин бийлиги ага каршы жазалоочу отряддарды жибермек. Албетте, бул коркутуучу манёвр болгон. Биринчиден, Цин бийлиги мындай кырдаалда эч качан өзүнүн аскердик күчү менен кол салууга барган эмес, дайыма, башка бир күчтү душманга каршы колдонгон. Экинчиден, ал кезде Чыгыш Түркистанда жайгашкан Цин бийлигинин аскердик күчү жетишсиз болгон. Жазалоо үчүн аскерлери менен кол салганда деле өздөрүнө өтө чоң чыгаша алып келээрин жакшы билишкен. Ошондуктан, “баштапкы максат толук аткарылбаса деле, жалпысынан алганда кырдаал негизги принциптерден четтебей тургандыгы үчүн, ийкемдүү саясат жүргүзүү” (Циншилу, 17-т., Гао-цзун шилу, 677-бөлүк, 1986, 576-б.) принцибине таянып, Ирдананын Ырысмамат Ясинди Ошто калтыруунун негизги максатын билсе да, ага көп токтолбостон, Цин империясынын аскерий күчү жана императордун улуу бедели менен Ирданага коркутуу иретинде эскертүү жасоо менен гана чектелген, жыйынтыгында кырдаалдын аскерий кагылышууга чейин өнүгүп кетишине бөгөт койгон. Чындыгында, Ирдана мындай кадамга барууга батынганынын себеби, элчи Томчиту Коконго келээрден мурун, өзү (Ирдана) менен тымызын байланышта болуп келген кашгардык мусулман ишан бек Абдураим атайын жашыруун киши жиберип Ирданага Цин бийлигин сырларын айтып берген болчу. Демек, Ирдана Цин империясындагы ички кырдаалды жакшы түшүнүп ошого жараша саясатын жүргүзгөн.

“乾隆二十九年三月二十二日 (1764年4月22日) 奉上谕：纳世通等奏，伊什罕伯克阿布都喇伊木，每令属下前往外藩贸易，借机泄漏内地事务。又据噶岱默特告称，前年因阿济比之事遣使时，阿布都喇伊木暗派亲信哈勒默特，前往霍罕，私向额尔德尼伯克云，我回子内之和卓木，俱为汉人所杀，现已无人矣。此次汉人并未领兵前来，伯克尔不必出迎，可做坐帐内以候。其鄂斯地方，不妨应允给还，迨伊等返回，给还与否，皆在于尔，不必稍有畏惧。……又询之挖穆齐图，据伊奏称，伊至霍罕，额尔德尼并未远迎，……”

(ЦИБУМЦАДКЖ, 5-том, 2011, 552-554 бб.; Циншилу, 17-т., Гао-цзун шилу, 707-бөлүк, 1986, 897-898 бб.)

“1764-ж. 22-апрелинде, императордун буйругу чыгарылды: “Нашитун жасаган билдирүүгө караганда, ишан бек Абдураим, ар жолу өзүнүн кол астындагы кишилерин чет жактагы өлкөлөргө (вассалдарга) соода кылуу үчүн жибергенде, ички (империянын ичиндеги) иштерди (сырларды) аларга жеткирип турган. Андан сырткары, Гадайматтын айтканына караганда, өткөн (мурунку) жылы Ажыбийдин иши боюнча элчи жиберген учурда, Абдураим жашыруун түрдө ишенген жакын тууганы Калматты Коконго жиберип, ал барып жеке Ирданага: “биздин мусулмандар (уйгурлар) арасындагы кожолордун баарысы кытайлар тарабынан өлтүрүлдү, азыр эч кимибиз жок. Бул жолу кытайлар эч кандай аскер баштап келбейт. Бек (Ирдана) сен аларды шаардан чыгып келип тосуп алууга кажет жок, чатырыңда эле керсейип олтуруп аларды күтүп алсаң болот. Анын (Ажыбий) Ош жерин, алар айткандай кылып (алардын көзүндө) кайтарып берип коё бер, бирок алар кайра кайтып кеткенден кийин, кайтарып берип же бербестигиңди өзүң чечесиң. Ал боюнча такыр коркпой эле кой. ..., дагы, Томчитудан (бул боюнча) сураганда, анын билдирүүсү боюнча, ал Коконго барганда, Ирдана аны алыстан тосуп чыккан эмес экен. ...”

Мында көрүнүп тургандай, Ирдана Абдураимдин айткан кеңеши боюнча иш кылгандыгын байкоого болот. Ирдана Цин династиясында жетиштүү аскер жок экендигин билип, Цин бийлигинин эскертүүлөрүнөн корккон эмес. Ошол себептен Цин империясынан келген элчи Томчитуну да тиешелүү салтанат менен тосуп алган эмес. Ал эми Ош ж.б. жерлерди Ажыбийге кайтарып берүү боюнча, ал толугу менен Абдураимдин кеңешине жараша жасаган. Цин императорунан келген элчинин алдында Ажыбийге жерлерин кайтарып берүүгө сөз берип, элчилер кайтып кеткен соң, бир канча айдан кийин Ырысмамат Ясинди кайтарып алуу мындай турсун, Ажыбийди кармап кетип 5 ай боюнча туткунда кармайт, жана ар бир адыгинелик кыргыздан эки кап азык-тамак жыйнай баштайт. Бул боюнча, төмөнкү манжурча документте айтылат:

“....., ere aniya juwe biyai juwan jakūn de Muši karun i hiya i ubu de yabure buthai baitangga Ilibu i baci Hoohan de hūdašame genefi amasi mariha hoise Abila i beyeci emu hoise hergen baicame tucibufi, abila be suwaliyame benjihebe, ahasi Abila de fonjici, alarangge, bi Hoohan de hūdašame wajifi amasi jidere de, Oos de isinafi Ajibii i deo Borholdai be ucarafi, i minde alaha bade, Hoohan i Erdeni, mini ahūn Ajibii be hūlame gamafi te sunja biya otolo kemuni amasi unggire unde, bi umesi ginekunjembime gelembi, bi emu bithe arafi si Kasigar de isinaha manggi, akim bek de bufi ulame ambasa de alibureo seme ere bithe be minde bufi gaiha, karu be dulere de, hiya sa baicame tucibufi mimbe suwaliyame gaiha sembi, ahasi muwašame ubaliyambufi tuwaci, bithede alarangge, Borholdai Mirdza, amba akim bek de alibuha, be dergi de amba ejen jai ambasa, akim bek de akdafi baimbi, jakan han i hese, Erdeni Oos i ba na be Ajibii de bukini sehebe, Erdeni han i hese be donjifi, ini atalik Hara Mendu be takūrafi Ajibii be hūlanjiha de, Ajibii i gisun, dergi de han i hese akū, geli Kasigar i ambasa i gisun akū de, bi cisui geneci ojarahū seme generekū ofi, ede atalik Hara Mendu geli Ajibii de, meni Erdeni bek i gisun, Ajibii ubade jifi, meni juwe niyalma acafi, niyalma tome mate niyalma tucibufi Kasigar de gisun alanabuki, tofohon inenggi uthai amasi nukte de unggimbi seme bilagan toktohubufi mimbe takūrahabi seme Hara Mendu gashūfi Ajibii be gaifi gamaha, te sunja biya otolo umai amasi jihēkū, Ajibii ne bisire akū babe sarakū, be te Ajibii be erehei bi, aika ambasa de emu niyalma unggiki seci, ini sain ehe be geli sara unde, Ajibii inenggi jici, inenggi Kasigar de unggimbi, wamji jici wamji unggimbi, meni akdahangge akim bek, meni sarakū doro yoso be funde meni temgetu gidaha untuhun hoošan de arafi ulame ambasa de alibureo, alibure aliburakū babe

akim bek toktobureo seme arahabi, ede ahasi Gadaimet gajifi fonjici, alarangge, ere baita bi donjiha, ereci tulgiyen, geli emu gisun bi, jakan mini fejergi hoise Gapar, Hoohan de hūdašame genefi amasi jifi minde alaha bade donjici, Oos i ba na udu Ajibii de buhe bicibe, Erdeni an i bargiyaha jeku ci niyalma tome juwe fulhū gaimbi sembi,.....”(ЦДСБМАДЖ, 67-т., 161-162 бб.; КБТА: ЦМБKK, 03-0181-2077-008, (070-0865)-(070-0868))

“..., быйыл, 1764-жылдын 20-мартында, Муши кароол постундагы жансакчынын колунда кызмат өтөгөн даражасыз кызматчы Илибу Коконго соода кылуу үчүн барып келген Абла аттуу мусулманды жана ал алып келген мусулманча (чагатайча) катты менин алдыма алып келип берди. Мен Аблага иштин чоо жайы боюнча сураганда, ал: “Мен Кокондо соода иштеримди бүтүрүп артка кайттым, жолдо келатып Ош жерине жеткенде Ажыбийдин иниси Борхолдойго кезигип калдым. Ал мага: “Кокондук Ирдана менин агам Ажыбийди чакырып кеткенине 5 ай болду, дагы эле кайтып келген жок. Мен тынчсызданып жатам, бир кат жазып сага берейин, сен Кашгарга барганда аким бек аркылуу (Кашгар) министрлерине катымды берип коё аласыңбы”, - деп катын жазып мага берди. Мен кайытп келатканда жансакчы мени текшерип, мендеги кат менен өзүмдү кошуп бул жерге алып келди”, - деп айтты. Мен (Нашитун) каттын мазмунун үстүртөн которуп окуп көрсөм, анда Борхолдой мырза аким бекке төмөнкү мазмундагы кат жазыптыр: “Биз жогору тараптагы Улуу императорго, андан кийин анын министрлерине жана аким бектерге үмүт менен карайбыз, жана суранабыз, жакында Улуу император мөөрү басылган кат жазып, Ирданага Ажыбийдин жерин кайтарып берүүсүн билдирди. Ирдана (Ажыбийге) сен мен жакка келип Улуу императордун бул мөөрү басылган катын (буйругун) угуп ал деп, өзүнүн Карамунду аттуу аталыгын жөнөтүп, Ажыбийди алып кетишкен. Ажыбий ага император жакынкы күндөрдө эч кандай мөөр басылган кат берүү тууралуу буйрук чыгарган эмес эле, анын үстүнө министрлер менен кеңешпестен мен өз алдынчалык кылып сенин жаныңа барбайм деп жооп берет. Анда Карамунду Ажыбийге сөз берип айтат: “биздин Ирдана бек айтты, эгерде Ажыбий бул жерге келсе, ал менин эки кишим менен Кашгарга киши жөнөтүү боюнча кеңешебиз (министрлерге айтуу үчүн), 15 күн убакыт белгилейбиз, ушул убакыт арасында мен сени кайра журтуңа кайтарып жөнөтөм”. Ошентип Ажыбийди алып кетишти. Ошол мезгилден азыркы күнгө чейин 5 ай убакыт өттү. Ажыбий кайтып келген жок, Ажыбийдин тирүү же өлүк экндигин билбейбиз. Ал тирүү болсо экен деп үмүт кылабыз.”..., Ошондуктан, мен (Нашитун) бул боюнча Гадайматтан сурасам, ал: “Бул ишти мен да уктым, мындан сырткары, дагы бир кеп айтылып жүрөт, жакынкы күндөрү менин кол астымдагы мусулман кишим Гапар Коконго соода кылганы барып, кайтып келип мага: “(Ирдана) Ош ж.б. бир канча жерди Ажыбийге кайтарып бергени менен, ал жерде Ирдана дагы эле элдеринен салык (эки каптан азык) жыйнап жүрөт экен”, - деп айтты.” ...”

Жогорудагы маалыматка таянып, Ирданын Ажыбийди чакыртып кетип 5 ай боюнча коё бербей кармагандыгын биле алабыз. Борхолдой Ажыбийдин тирүү же тирүү эмес экндигинен тынчсыздандыгынан улам, кашгардык мусулман соодагер аркылуу Цин династиясынын министрлерине кат жазып маалымат берет. Бул окуя Томчиту Кокондон кайтып келгенден (1763-ж. 28-март) (ПЧФ, 3-тк., 21-бк, 1990, 2816-б.) кийин бир жылга жетпеген убакыт аларыгында болуп жатат. Эгерде Ажыбийди Карамунду аталык чакырып кеткен күндөн бул кабар Кашгар министрлерине келип, андан кийин императоруна билдирүү жасоо үчүн сарпталган убакытты кемитип салса, анда Томчиту Кокондон кеткенден кийин бир-эки ай убакыт өтүп өтпөстөн Ирдана Ажыбийди кармап кетип 5 ай боюнча коё бербей туткундап алган. Анын үстүнө Оштогу кыргыздардан ар биринен 2 каптан азык-тамак салык

катары алып турган.

Көрүнүп тургандай эле, көпчүлүк кытайча тарыхый булактардагы “Цин империясы Ирдананы Ажыбийдин жерлерин кайтарып берүүгө түрткү болгон” же “Цин империясы кийлигишкендиги үчүн Адыгине кыргыздары жерлерин кайра алган” деген сыяктуу Цин империясынын ордун даңазалап айтылган маалыматтар туура эмес. Цин императору өзү да бул ишти жакшы билген. Бирок буйрук чыгараарда, окуянын тарыхый чындыгын фактыга жараша айтпастан, өзүнүн ордун жогорулатуу максатында жана ал кездеги саясый кырдаалга жараша буйруктары жазылган. Ошол себептен Цин дооруна тиешелүү жалпы эле тарыхый булактарда бул окуя тууралуу толук чындыкка дал келбеген маалыматтар жазылган.

4) Ирдананын Ошту кыргыздарга кайтып берүүсүнүн себеби

1763-жылдын январь, февраль айларында, Афгандын башчысы Ахмедшах элчилерин Цин династиясынын императоруна Пекинге жөнөтөт. Бул окуя боюнча кытайча, орусча булактарда айтылат. Бирок, бул элчилик боюнча ар кайсы булактарда маалыматтар ар башка тондор менен берилет. Кытай булактарындагы афган элчилери тууралуу жазмаларда да эч кынтыксыз “Цин императоруна баш ийүү үчүн келишти” деген сыяктуу кытай көз карашын жактаган терминдер менен баяндалат. Ошондой эле, бул жолку элчиликтен кийин Афган өлкөсү да кытайдын “сюзерен-вассал” системасына киргизилип, Цин империясынын вассалы катары кабыл алынат (Циншилу, 17-т., Гао-цзун шилу, 678-бөлүк, 1986, 589-590 бб.). Бирок, ушул эле элчиликтин Пекинге баруудагы максаты тууралуу орус архивдик документтеринде такыр башка тон менен жазылган маалыматтар берилет.

“Минуваго июня 30 числа сего 1763 года по отравлении моем из Оренбурга чрез Троицкую крепость Средней киргиз-кайсацкой орды к Аблай солтану прибыл я в двадцать пять дней...// на пятой день отправился// я к Солтомаммет солтану к коеему через двадцать дней и приехал...И между протчих разговоров объявил мне, что он, солтан, из Туркестана от Абульмаммет хана чрез присланное письмо уведомился, что авганское войско, тож и персицкое владение Ахмет шаха тритцать три сана с великою артиллериею, прибыв, расположились между Ташкента и Куканского народа владения Ардяна бека и ожидает возвращения посланных от Ахмет шаха сорока человек из Китая посланцов. ... И намерение де свое оной владелец богдоксон имел, чтобы привести в свое подданство все азиатския города. И вымышенно прошлого 1762-года в осеннее время прислал де Абулмаммет хану Аблай солтану и знатным стариинам Кабанбаю и Кабакбию сто тритцать человек от своего фелтмаршала, по китайски называемого зянзюнга, посланцов со уведомлением, будто б оной китайской владелец имеет войско свое сего 1763 года // в вешнее время сорок санов выслать, и повелить ему следовать между Таркустанта и Ташкента в Самархант для приношения по их китайской вере в Туркестанте мощам святыици их называемого Хазрет Ходжи, а в Самарканте того же святыици сней горе. И требовал де от киргизских Абульмаммет хана Аблай солтана, будто б для препровождения тог войска киргизцов одного сана, и на пропитание того китайского войска несколько скота лошадей, быков, баранов да с каждой кибитки, например, по пуду круту. И от того де ото всего Абульмаммет хан и Аблай солтан с стариинами возимея от китайцев страх, усоветовали, что они без воли белого государя ево китайское войско до вышеписанных городов, яко чрез их Большой Киргизской орды землицу не пропустят, и на содержание китайского войска запасу и войска и киргизского не дадут, и с теми китайскими посланцами ко владельцу их, бокдоксону, в таком их установлении и ответсвовали. И тако де после того киргизцы, ташкенцы // и таркустанцы, от китайцев

имея чрез то великой страх, в скорости как Аблай, Абульмамать хан, ташкенцы, кашкарцы, и аркенцы, хозяинзы, написав авганскому владельцу Ахметь шаху письмо с жалобой, что иноверный немасульманской безбожной владеец китайской бокдоксон намерение свое принимает всех их, масульманов, в свое подданство, дабы он, авганской государь, мосульманской Ахметь шах их, мосульманов, защитил и в руки неверному не отдал. И с теми де письмами послали тогда к Ахметь шаху бывших в Кашкаре и Аркенте двух беков, кои прежде не хотели быть у него, китайского владельца, в подданстве: убиенных называемых Анхузи и Кунхузи беков двух сыновей (которых имен я не дознался), которыя де там быв и жалобу всех масульманов принесли, истребовал от Ахметь шаха тридцать леков, в каждом леку по десяти санов, в каждом сани по десяти тысяч войска. И ныне при тридцати трех санах авганского войска сего 1763 года в вешнее время возвратились реченого Ахметь шаха, чтоб им обоим на место убитых своих отцов вышепоказанных Айхузи и Кунхузи беков в Кашкаре и Аркенте быть беками, а определенных китайским владельцем беков отпустил. И ныне де владеют Яркентом и Кашкариею реченные новыя беки, и во утверждение всего того оной мулла Бабазин Аблай солтаном от Абулмамет хана ис Таркустанта минувшаго июля 20-го числа полученныя от показного Ахметь шаха письмо мне показал, в котором ему, Аблаю, написано, что по жалобе ево и всех масульман от себя он, Ахмет шах к неверному и бога не знающему китайскому владельцу знатного своего везира в сороки человеках послал с объявлением, чтоб он, бокдоксон, яко не их масульманской веры владеец, во владении своем кашкарских и аркентских масульман отнюдь не имел, и других б масульман не привлекал, а ежели кашкарцев и аркенцов во владении других масульман присвоить будет, чтоб он сказал ему, Ахмет шаху, учрежденное к войне место или б к себе ево, ахметшахово, войско ожидал, чего де ради на перед от него, шаха тридцать три сана войска и послано, и до возвращения посланцев ево и получения // от китайского владельца ответа быть им велено между Ташкента и Кукана владения Арденя бека”(Гуревич, Кн.:2, 1989, 174-175 б.)

Бул маалыматка караганда, Ахмед шах өзүн Орто Азия мусулмандарынын коргоочусу катарында эсептеп, элчилерин Пекинге жиберүүдөгү максаты Цин династиясына чакырык таштап, Цин императоруна жалпы Орто Азия мусулман калктарына кордук көрсөтпөөсүн айтуу үчүн болгондугу көрүнүп турат. Ал эми Цин дооруна тиешелүү тарыхый булактарда бул элчиликтин максаты тууралуу айтылбайт. Кытай тарыхый булактарында Афган өлкөсүнөн келген элчилер “вассалдык кызматты аткаруу үчүн” келишти деп баяндалганы менен, ошол кездеги манжурча архивдик документтерде афган элчилеринин Цин императоруна жасаган орой мамилелери жазылып калган.

“乾隆二十七年十二月二十八日奉上谕：今爱乌罕使臣抵达后，虽跪呈奏章，却不肯叩头，恳请仍以伊等之礼朝觐。军机大臣等责称，尔汗遣汝何为，莫非不是前来朝觐？大皇帝乃天下一统之君，不但尔爱乌罕，凡俄罗斯、西洋人以及从前准噶尔人等来朝，无不行以叩拜之礼。君即如天，尔等难道亦不拜天乎？等语。反复晓示，和卓方转行叩拜之礼，但终究勉强。爱乌罕位于边鄙，固不知内地之礼，但新柱等以其初次遣使，奉为异物，姑息放纵；且来京途中，又未差遣妥善之人照料，却派龄保一流无用之辈，竟不知体统，惟求无事，哄骗沿途总督、巡抚设宴款待，礼遇有加，却不知昭示本朝之威，致令更加骄横至极。至于爱乌罕，原欲遣使，今观其使臣等举止，足见爱乌罕并非明理之部落，尚不必加恩与遣使，只

将伊等使臣等，交与护送入觐回子等侍卫等，送至叶尔羌则已。著将此传谕永贵、新柱等知之。再，纵观爱乌罕所遣使臣等举止，便知爱哈默特沙并非安分守己之辈。久而久之，恐巴达克山人等或与安集延等处之人，伺机纠集骚扰我回疆地方，俱未可定。今伊犁并无事端，虽有哈萨克等越境游牧之情形，亦不过驱逐即退，兵撤复至，并无大碍。伊犁兵马强壮，并在塔尔巴哈台等处驻兵之后，自更无虞，尚不必准备。现回疆既有此事，亦宜当准备。著俱传谕新柱、额敏和卓、永贵、明瑞等，暂缓办理哈萨克事宜，要以全力应付回疆地方，一旦用兵，即遵陆续所降谕旨而行。钦此。遵旨寄信前来。”(ЦИБУМЦАДКЖ, 4-том, 2011, 469-б.)

“1763-жылдын 10-февралында, императордун буйругу чыгарылды: Бүгүн афган элчиси жетип келди, билдирүүсүн тизе бүгүн жасагандыгына карабастан, бирок чекесин жерге тийгизгенге көнбөй коюшту, өздөрүнүн салты боюнча аудиенцияда болууну талап кылып туруп алышты. Жогорку аскердик кеңешинин министри аларды айыптап айтты: “Сени ханың эмне үчүн бул жерге жөнөттү, императорго вассалдык парзыңды аткарганы келбеген болсоң, анда эмнеге келдиң? Улуу император жер бетиндеги бүт баишчылардын баишчысы, сенин Афган өлкөң болобу, Россия болобу, батыштагы океан (Атлантика) тараптан келген кишилер болобу, же мурунку Жунгардан келген элчилер болобу баары катар менен императордун алдында чекесин жерге тийгизип, ага сый урматын көрсөтүшкөн. Император асман (теңир) сыяктуу, же силер эмне теңирге сыйынбайсыңарбы?” Кайра кайра эскертип, түшүндүрүп олтуруп, кожолор (афган элчилери) араң көнүшүп, чекесин жерге тийгизүү ритуалын аргасыздыктан аткарышты. Афган өлкөсү алыскы чек ара аймактарда жайгашкан өлкө, ошондуктан ички тараптагы (Кытай) ритуалдарды жакшы билишпейт. Бирок Синьчжу жана башкалар алардын биринчи жолу элчиликке келип жаткандыгынан, аларга өзгөчө мамиле жасап, алардын ар бир каалоосуна макул болуп аткара беришкен; анын үстүнө Пекинге келе жаткан жолдо, аларды коштоп келүү үчүн ылайыктуу кишини жибербестен, эч нерсеге жарабаган Лин Баоны жөнөтүшкөн, ал эрежени (мыйзамды) да жакшы билбей, чыр чыгарбаса эле болду деп (алар айткан баарына көнүп), жол боюндагы зундуларды (генерал-губернатор) жана императордук инспекторлордун баарысын алдап, аларды чоң салтанат менен сыйлап, урмат-сыйдын эң жогорку деңгээлин көрсөтүп, бирок империянын катуулугун аларга көрсөтүшкөн эмес. Ошондуктан алар (афган элчилери) керттейип, өздөрүн туунун чокусуна чыгарып алышыптыр. Афган өлкөсүнө келсек, алар башында эле элчи жиберүүнү каалап жүрүшкөн, бүгүн алардын элчилеринин жүрүм-турумуна караганда, Афган олуттуу бир уруу (өлкө) эместиги көрүнүп турат. Азыр аларга императордун ырайымын көрсөтүп элчи жиберүүгө татыбайт, алардан келген элчилерди мусулман (уйгур) элчилерин коштоп келген жансакчыларга тапшыргыла, Яркентке (Жеркен) жеткирип коюшса жетиштүү. Бул буйрукту Юнгуй, Синьчжу ж.б. жеткирип билдиргиле. Андан сырткары, Афган өлкөсү жиберген элчилердин жүрүм-турумуна караганда, Ахмед шахтын өз ордун билген бир башкаруучу эмес экендиги көрүнүп турат. Убакыттын өтүшү менен Бадакшан же Анжиян ж.б. жерлердеги кишилер менен ыңгайлуу учур таап өз ара биригишип биздин мусулмандар жашаган (Чыгыш Түркстан) территорияларга кол салып залал тийгизбесин деп чочулайм, мындай болуп кетиши мүмкүн, так айтуу кыйын. Бүгүн Или аймагында эч кандай чыр-чатак жок, бир гана казактар чек араны ашып өтүп көчүп конуп

жүргөндөрү менен, аларды айдап салсак, кайра артка көчүп кетишет. Аскерлер кеткенден кийин алар кайра көчүп келип алышат, бул (бизге) эч кандай ыңгайсыздык деле жаратпайт. Илинин аскер аттары аябай күчтүү, анын үстүнө аскер гарнизондор Тарбагатай ж.б. жерлерде орун алгандыктан такыр сарсанаа болууга керек жок, ошондуктан эч кандай даярдык көрүүнүн кажети жок. Ал эми мусулман аймактарда (Чыгыш Түркистан, же Синьцзяндын түштүк бөлүгү) болсо, бир аз даяр туруу (даярдык көрүү) зарыл. Ошондуктан бул буйрукту Синьчжу, Эмин кожо, Юнгуй, Мин Жуй ж.б-ларга жеткиргиле. Алар убактылуу казактар менен байланыштуу болгон маселелерди чечүүнү экинчи планга коё турушсун, азыр болгон күчтү мусулман аймактарындагы маселелерди чечүүгө жумшоо керек, эгерде кокустан аскердик күчтү колдонуу керек болуп калса, кийинки көрсөтмөлөргө таянып иш алып барышсын. Ушундайча буйрук берилди, буйрукка ылайык кат жөнөтүлүп жеткирилди.”

Жогорудагы архивдик документтеги маалыматтан Цин династиясы афган элчилери менен кезиккенден кийин Афган өлкөсү жөнүндө жаман таасир алгандыгы тууралуу айтылып жатат. Император мындан улам Бадакшан же Анжиян сыяктуу аймактардагы элдер өз ара биригип алышып Цин империясынын Синьцзян аймагынын түштүк бөлүгүнө (Чыгыш Түркистан) кол салууну көздөшү мүмкүн деп чочулаган. Ушундан улам, Афгандын элчилери Цин династиясынын борбору Пекинге келген соң, орус тарыхый булактарында айтылгандай, Цин императоруна өз талаптарын койгондугун божомоодоого болот. Бирок, манжур тилиндеги архивдик маалыматтарда орус тарыхый булактарындагыдай Афгандын элчилеринин Цин императоруна жасаган мамилесин жана Пекинге келген максатын ачык чагылдырбайт. Балким, бул учурда Цин империясынын котормочулары императорго орой айтылган сөздөрдү түз которо албагандыктан, Афган элчилеринин талаптарын которууда, алардын сөзүн мүмкүн болушунча жумшак кылууга аракет кылып жеткирген болушу мүмкүн. Жалпысынан, жогоруда айтылган кытай жана орус архивдик документтердеги маалыматтар бири-бирине толук дал келбесе да, окшош жактары бар, бул эки булакта тең бир аз апыртылган жана бурмаланган же жашырылып түз айтылбаган маалыматтар камтылганын көрсөтүп турат. Манжур тилиндеги архивдик маалыматтарда Афган элчилеринин талаптары жөнүндө кеңири маалымат берилген эмес, ал эми орус тарыхый булактарында бул тууралуу кененирээк баяндалат. Бирок, орус тарыхый булактарында да апыртылган маалыматтар бар, мисалы, Афгандын Ахмед шахы 330 миң аскери менен Кокон жана Ташкендин ортосуна Цин империясы менен согушуу үчүн келген деген маалымат. Ал кезде Ахмед шахтын мынчалык көп аскери болгондугуна ишениш кыйын.

Орус тарыхый булактарынын маалыматы боюнча, Афгандын шахы Цин империясы менен согушууну көздөгөн, анткени Орто Азия калктары Цин империясы Орто Азиянын шаарларына кол салуусунан коркуп, Афгандын Ахмед шахына элчилерин жөнөтүп, аны Орто Азиядагы мусулмандарды коргоого чакырган. Ахмед шах өз дининдеги Орто Азиялыктарды коргоого макул болуп, аскерлерин Фергана өрөөнүнө алып келген. Цин доруна тиешелүү булактарда ал учурда Цин империясы Кокон жана Бадакшанга аскер жиберип кол салууну пландагандыгы жазылат, бирок орус булактарында айтылгандай бир канча Орто Азия шаарларына кол салууну пландаштыргандыгы айтылбайт.

“乾隆二十七年十二月初十日奉上諭：永贵等奏，霍罕额尔德尼伯克遣使呈书，叙述前后事情，故严词复书，遣挖穆齐图等往谕。额尔德尼伯克若将鄂斯地方全部给还，或以言语有理而相应给还，则致书嘉勉；若支吾搪塞，拒不给还，即请备兵征讨问罪。等语。霍罕额

尔德尼伯克，与布鲁特等杂处，互相侵夺，亦所时有。额尔德尼伯克自内归以来，尚属恭顺，此并非要事，永贵等若谕以情理，伊自必遵行，可以无须用兵。万一必须兵力，永贵亦只首办军务，不谙征战。前已调爱隆阿、伍岱等前往伊犁，如若用兵，则派爱隆阿等自伊犁前往，尚属近便。著传谕永贵等，先复书额尔德尼伯克，候其回音，再行定夺。如需用兵，即可奏闻调遣伊犁兵丁。索伦撤回兵丁，不必留在喀什噶尔过冬，著即遣回。”(ЦИБУМЦАДКЖ, 3-том, 2011, 559-560 бб.)

“1763-жылдын 23-январында, чыгарылган буйрук: Юнгуйдун жасаган билдирүүсүндө айтылат, Кокондун беги Ирдана элчи жиберип кат сунду, анда окуянын баш аягын түшүндүрдү, ага (Ирданага) катуу тон менен жооп кайтаруу буюрулду, Томчиту ж.б. (Коконго) барып (Ирданага) (императордун) буйругун билдирүү үчүн жөнөтүлдү. Ирдана эгерде Ош ж.б. жерлерди толугу менен кайтарып берсе, же анын айтканында чындык болуп, ошого жараша жерлерди кайтарып берсе, анда ага кат жөнөтүп алкыш айтуу керек. Эгерде сөздү бурмалап, жооптон качып, кайтарып берүүдөн баш тартса, анда ага каршы аскер менен барып жазалоо керек. Кокондун Ирдана беги буруттар менен аралаш жашаган элдер, өз ара бири-бири менен согушуулары бүт убакта эле болуп келген. Ирдана императорго баш ийген убактан бери, моюн сунуп эле келатат. Анын бул иштери (буруттар менен мамилеси) маанилүү эмес. Юнгуй эгерде император буйругунун күчү менен маселени чечип, ал (Ирдана) буйрукка баш ийип аткаrsa, аскер колдонууга кажет болбойт. Эгерде кокустан аскер колдонуш керек болуп калса, Юнгуй аскердик иштерге гана жооптуу болсун, ал согушуу тармагы менен жакшы тааныш эмес. Мурда Айлуна, Удай ж.б-лар Илиге жиберилип жайгаштырылган. Эгерде чын эле согушу керек болсо, анда Айлуна ж.б-лар Илиден аскер алып жолго чыксын, ал жер жакын эле турат. Бул буйрукту Юнгуйга жеткиргиле, ал алгач Ирданага кат жөнөтүп, анын жообун алгандан кийин чечим чыгаруу керек. Эгерде согушуу керек болсо, анда Юнгуй бул боюнча билдирүү жасап, дароо Илдеги аскерлерди алып колдонсун. Солон артка кайрып келген аскерлердин Кашгарда калып кышты өткөрүүсүнө кажет жок. Аларды тезинен артка кайтарсын.”

Бул маалыматта айтылып тургандай, Цин династиясы Кокон менен Адыгиненин ортосундагы чыр-чатакты аскердик күч колдонуу менен чечүү планын да түзүп койгон. Ал кезде Цин династиясынын Синьцзяндагы аскердик күчү негизинен Или аймагында орун алган болчу. Эгерде Коконго каршы аскер күчүн колдонуш керек болсо, анда казак талаалары аркылуу өтүп Фергана өрөөнүнө баруу ыңгайлуу болгон. Ошондуктан, Цин бийлиги алдын ала казак башчыларына барып бул планы туурасында билдирип, алардын Цин бийлигине көмөк көрсөтүүсүн буюрган. Т.а. Цин аскерлеринин керек учурда казак талаалары аркылуу өтүүсүнө уруксат берүүсүн жана тамак-азык менен камсыздоосун буюрган.

Автордун пикиринде ал кезде түзүлгөн “Антициндик альянстын” инициатору Ирдана болгон. Ирдана казак хандарынан Цин империясынын Коконго кол салуу планы тууралуу маалыматты алып, алдын ала коргонуу даярдыгын көрө баштаган. Натыйжада, эл арасында Цин династиясы Орто Азия мусулман калктарынын шаарларына кол салганы жатат деген жарыяны чыгарып, Орто Азиядагы ар кайсы ээликтерди жана урууларды Цин империясына каршы альянс курууга чакырган. Ошол эле учурда Кокондун аймагында жашырып олтурган Чыгыш Түркистандык кожолор Хожа Жахан менен Бурхан ад-Диндин балдарын элчи катары Афган башчысы Ахмед шахка жиберип, андан жардам сурап кайрылган. “Орто Азия мусулман

калктарынын коргоочусу” катары Ахмед шах да бул альянска кошулат. Ошентип, Орто Азиядагы ар кайсы уруулар жана ээликтер кыска убакыт аралык ичинде өз ара чыр-чатактарын унутушуп, жалпы сырткы душмандын кол салуусуна каршы күрөшүүгө даярдана башташат.

Бул мезгилде Ахмед шах Ирдананын Цин династиясынын вассалы болгондугу тууралуу маалыматты тактоо үчүн атайын Ирданага элчи жиберет. Бул окуя боюнча төмөндөгү маалыматта берилет:

“乾隆二十八年四月初十日奉上谕：永贵等奏，爱乌罕遣赛特伯克来询额尔德尼内附情事，额尔德尼亦遣使随之往报，不无可疑；当留心访察此中情势，详询额尔德尼所派人等后，再具奏闻。等语。额尔德尼乃外藩新附之人，不知内地法度，伊与爱哈玛特沙相互通使，亦乃伊等交往之常，毋庸深究。额尔德尼若心存恶意，交结爱乌罕窥伺我土，适时可直截办理，此时先为预料，于事无益。”(ЦИБУМЦАДКЖ, 4-том, 2011, 496-б.)

“1763-жылдын 22-майында чыгарылган буйрук: Юнгуи жасаган билдирүүсүндө: “Афган өлкөсү элчиси Сейитбекти Ирданадан Цин династиясына вассал болгондугу тууралуу сурап билүү үчүн жөнөтүптүр. Ирдана да өз элчисин (Сейитбек менен) кошо (Афганга) жөнөтүптүр. Бул жерде күмөндүү бир иш бар көрүнөт. Бул кырдаалды жакшылап көңүл коюп иликтеш керек. Ирдана (Цинге) жиберген элчисинен тактап сураштыргандан кийин дагы бир билдирүү жасайм”, - деп айтылат. Ирдана дагы жаңы баш ийген чет аймактагы вассал, өлкө ичиндеги (Кытай) мыйзамдарды жакшы түшүнбөйт. Анын Ахмед шах менен элчилер жиберип өз ара алакага келгени, алардын арасында дайыма эле болуп келген көрүнүш. Буга көп көңүл бурууга керек жок. Эгерде Ирдана жүрөгүндө жаман ою болуп, Ахмед шах менен биригип менин аймактарыма кол салчу болсо, анда аны ордунда дароо чечиши керек. Азыр алдын ала божомолдоп кооптонууда эч кандай пайда жок.”

Ахмед шахтын Коконго жөнөткөн элчиси тууралуу “Цин шилу” китебинде да дал ушундай мазмундагы маалымат берилет (Циншилу, 17-т., Гао-цзун шилу, 684-бөлүк, 1986, 657-658 бб.). Бул маалыматта Ирдана менен Ахмед шах арасында элчилердин катташы Цин бийлигинин тынчсыздануусун жаратууда. Албетте, Кашгарда олтурган Юнгуи императорго караганда ал аймакта болуп жаткандар тууралуу жакшы түшүнүп билген. Ошондуктан алардын Цин династиясына тийгизе турган зыян тараптарын ойлоп кооптонгон. Ал эми император ал боюнча тынчсыздануунун кажети жок деп кеңеш айтып жатат. Чындыгында, Юнгуидун тынчсыздануусу бекеринен болгон эмес, анткени Орто Азия элдери өз ара Цин династиясына каршы альянс түзүп, Цин династиясы менен согушууга даярданып жатышкан. Бул тууралуу орус документтеринде да айтылган, эки башка өз алдынча тарыхый булактарда айтылып жаткандыгы үчүн, бул окуя тарыхый чындык болгондугун моюнга алууга болот.

Жалпылап алганда, Цин бийлиги Кокон менен Афган өлкөсүнүн өз ара байланыштарынан улам тынчсызданган. Көрүнүп тургандай эле, Ирдана ал учурда абдан амалдуу тышкы саясат жүргүзгөн. Алгач Цин империясы менен мамиле түзүп, анын натыйжасында тегерегиндеги “кыргыздар менен болгон маселесин” чечкен. Экинчиден, Цин династиясы менен кызматташып жаткан учурда эле, Чыгыш Түркистандын кожолорунун балдарын жана алардын жактоочуларын өз өлкөсүндө жашырып сактаган. Цин династиясы Коконго кол салаары тууралуу маалыматты билген соң, Орто Азиянын ар кайсы мусулман калктарын, ээликтерди жана урууларды Цин империясына каршы үндөп, “Антициндик альянс” түзгөн. Цин бийлигинин Ош маселе боюнча Ирданадан алган жообу башында

көздөгөн максатына толугу менен дал келбесе дагы, ал кездеги саясый кырдаалдан жана Синьцзяндагы аскердик күчүнүн жетишсиздигинен улам, кырдаалды аскерий кагылышууга чейин өнүгүүсүн каалабаган Цин бийлиги алынган жоопко канааттанып, Коконго каршы аскер чыгаруудан баш тарткан. Бул учурда, Ахмед шах да өз өлкөсүндө эски душманы Дайин шах менен арасында кагылышуу башталгандыктан, аскерлерин алып кайтып кеткен. Жыйынтыгында Орто Азия калктары менен Цин империясы ортосунда согуш болбой калган. (ЦДСБМАДЖ, 67-т., 162-163 бб.; КБТА: ЦМБКК, 03-0181-2077-008, (070-0868)-(070-0869))

Жогоруда келтирилген бир канча манжурча, кытайча, орусча тарыхый документтерде берилген маалыматтардан, Ирдана Ошту Ажыбийге кайтарып берүүсү кытай булактарындагы “Цин императорунун буйругуна баш ийгендиктен кайтарып берди” делген бир жактуу көз караш чындыкка дал келбестигин көрүүгө болот. Ажыбийдин Ошту кайтарып алуусу, ал кезде жалпы Орто Азия калкатырынын сырткы душмандын басып кирүү коркунучу астында Цин империясына каршы альянстын түзүлүшү менен бир мезгилде жүзөгө ашып жаткандыгын көрүүгө болот. Ирдана Цин бийлигинин өзүнө каршы кыргыздарды колдонугусу келгендигин түшүнгөн соң, ал мезгилге чейинки Ажыбий менен болгон чыр-чатактарды унутуп, Цин баскынчылыгына каршы коргонууда Адыгине кыргыздарынын да колдоосун алууга аракеттенген. Томчиту Ирданага Ошту кайтарып берүүсүн айтуу үчүн келген учурда кыргыздар Ош ж.б. аймактарына кайра кайтып келип отуруп калгандыгы айтылат, демек Цин бийлиги элчи жиберип айтканга чейин эле Ирдана басып алган жерлерин кыргыздарга кайтып бере баштаган. Бирок, ал жерлердеги аскерлерин толугу менен алыпчыгып кете элек болчу. Томчиту Кокондон кайтып кетээри менен Ирдана Ажыбийди чакырып кетип 5 ай боюнча журтуна кайтарбай кармап олтурлгандыгын, ал Ирдананын Цин империясына каршы кыймыл уюштуруп жатканын Цин бийлигине айтып барбашы үчүн кылган болушу мүмкүн деп түшүндүрүүгө болот. Балким, ал кезде Ажыбий Ирданадан бир топ кордук көргөн соң аны менен Цин империясына каршы шериктеш болуу ниети жоктугун билдирген болушу мүмкүн. Чындыгында, Ирдана Ажыбийди кармап олтурган 5 ай аралыгында Кокондук соодагерлерге да Кашгарга соода кылуу үчүн барууга тыюу салынган (Уюнбилиг жана Ма, 2019, 99-100 бб.).⁹ Ирдана өзүнүн жашыруун планы Цин бийлиги тарабынан билинип калбашы үчүн, ушундай чектөөлөрдү койгон. Манжурча жана орусча документтерде бул боюнча маалыматтар жазылган:

“....., *jakan mini fejergi hoise Gapar, Hoohan de hūdašame genefi amasi jifi minde alaha bade donjici, Oos i ba na udu Ajibii de buhe bicibe, Erdeni an i bargiyaha jeku ci niyalma tome juwe fulhū gaimbi sembi, bi Hoohan de isinafi, meni Kasigar de hūdašame yabure Hoohan i hoise Ruzihulū be ucarafi bi inde, ere sidende si ainu Kasigar de hūdašame generakū seme fonjire de, Rizhulū i gisun, bi neneme Kasigar de hūdašame genehedari, akim bek mimbe umesi gosime ofi, bi tubade boo alibufi amasi Julesi hūdašame yabumbihe,.....*” (ЦДСБМАДЖ, 67-т., 162-163 бб.; КБТА: ЦМБКК, 03-0181-2077-008, (070-0868)-(070-0869))

“..., жакында, менин кол астымдагы мусулман Гапар Коконго соода үчүн барып кайтып келгенде мага: “Оштогу бир канча аймакты Ажыбийге кайтарып бериптир, бирок Ирдана дагы эле ал жердеги ар бир кишиден эки кап тамак-азык жыйнап жатыптыр. Мен Коконго барганда мурда Кашгарга бат-бат келип турган кокондук соодагер Ырыскулду кезиктирдим, андан эмне үчүн жакынкы убактарда Кашгарга соода кылганы барбай калдың деп сураганда,

⁹ 乌云毕力格主编、马子木著：《经略西北：巴达克山与乾隆中期的中亚外交》，上海，上海古籍出版社2019年11月，第99-100页。（Уюнбилиг жана Ма, 2019, 99-100 бб.）

ал: “мурда ар жолу Кашгарга соода үчүн барганда (кашгардык) аким бек мага абдан жакын мамиледе болгондуктан, мен ал тарапка кабар жеткирип, соода кылып жүрчүмүн, ...”, - деп жооп берди, ...”, - деп айтты. ...”.

Ал мезгилде Орто Азия ээликтери жана уруулары менен Цин империясы арасында соода байланыштарынын убактылуу токтотулгандыгы тууралуу Ч. Валиханов да жазган:

“Весной 1763 года пришли авганские войска и стали между Кокандом и Ташкентом. Депутации от Ахмета были посланы во все мусульманские страны, приглашая всех правоверных на газат - «войну за веру». Торговые сношения среднеазиатцев с Китаем были прерваны, к чему убеждали и киргизов.”(Валиханов, 1984-1985, 137-б.)

Цин бийлиги кайрадан Ирданага элчи жиберип, анын эмне үчүн Ажыбийди туткунда кармап олтургандыгын жана Ош жеринен салык алып жаткандыгын сураганда, Ирдана кайра эле амалкөйүгүн кылып, элчиси аркылуу Цин бийлигинин Кашгардагы министрлерине “жакшы” сөздөрүн айттырып суудан кургак чыгат. Цин министрлери анын “жагымдуу сөздөрү менен императорго чын жүрөгүнөн кулчулук кылып жаткандыгын” көрүшүп, андан сырткары ал Ажыбийдин жерлерин “императордун буйругуна таянып” кайтарып бергендигин жана адамдарын артка кайра алып чыгып кеткендигин уккандан кийин, анын Ажыбийди туткунга кармагандыгына жана Ош элинен салык алып жаткандыгына маани беришкен эмес. Бул боюнча “Цин шилу” китебинде жазылат:

“乾隆二十九年。五月。癸亥。喀什噶尔参赞大臣纳世通等奏，臣等前遣回人阿克伯克等，往问霍罕额尔德尼拘留阿济比及私取鄂斯赋税等事。据额尔德尼，遣努尔默特比稟称奉到来文，词意严切，恳求勿信布噜特等妄言等语。又所具呈文内称，因阿济比与鄂斯人等不睦，代为和解。至鄂斯，布噜特等并无头目，恐其离散，暂遣五十户前往居住，虽一普尔，不敢私取，其阿济比呈文，所言略同，且称额尔德尼已将所耕水田给还，所遣五十户亦经彻回等语。臣伏思额尔德尼与爱哈默特沙结好，情本叵测。今据阿克伯克等访，如爱哈默特沙为岱音沙所困，不足倚恃，又慑兵威，是以情词恭顺，但狡猾之性，日后难免复萌。今既给还鄂斯水田，彻去移住人户，似可暂免深求。报闻”(Циншилу, 17-т., Гао-цзун шилу, 710-бк, 1986, 934-б.)

“1764-жылдын II-июнунда, Кашгардын министри Нашитун ж.б. жасаган билдирүүдө айтылат, биз мусулман Акбек ж.б. бир канча кишини Коконго Ирданадан Ажыбийди кармап олтургандыгынын жана Ош элинен салык алып жаткандыгынын себебин суроо үчүн жөнөттүк. Ирдана Нурмат бийди элчи кылып ал аркылуу кат жөнөттү, ал катында бизге буруттардын жалган кебине ишенбөөнү айтыптыр, жана Ажыбий Ош эли менен ынтымакта болбогондугунан улам, алардын ордуна маселесин чечкендигин жазыптыр. Ош жөнүндө айтып жатканда, буруттардын башчысы жок болгондуктан, алардын чачырап кетүүсүнөн тынчсызданып, убактылуу алардын жерине 50 түтүн алып барып олтургузгандыгын, алардан бир пул салык албагандыгын, алууга даремети жетпегендигин жазыптыр. Ажыбийдин катына келсек, ал катында айткандары Ирдананын айткандарына дээрлик окшош келет, андан сырткары Ирдана сугат эгин жерлерин кайтарып бергендиги айтылат, алып келип олтургузган 50 түтүн калктын кайра артка алып чыгып кеткендиги айтылат. Мен (Нашитун) жакшылап ойлонуп көрсөм, Ирдананын Ахмед шах менен тыгыз мамиле түзүп жатакандыгы (эмнеден улам болуп жаткандыгын) божомолдоо кыйын (бул

күтүүсүз нерсе). Азыр Акбектин иликтөөсүнө караганда, эгерде Ахмед шах Дайин шахтын кысымына дуушар болуп жатса, анда ага ишеним артууга болбойт, ошондой эле биздин аскердик күчтөн коркуп, сыртынан сөз жүзүндө сый көрсөтүп жаткан болушу мүмкүн. Бирок анын (Ирдана) амалкөй мүнөзү келечекте кайрадан көрүнүп калышы мүмкүн. Азыркы учурда, ал Ош суулуу талаасын кайтарып берип, көчүрүп келген элдерди алып кеткен соң, бул ишти убактылуу териштирбей эле койсо болот.”

Орус булактарынан ал кездеги Ирдананын Ош кыргыздарынан тамак-азык жыйнап жаткандыгы Цин империясы менен пландалган кагылышуу үчүн көрүлүп жаткан даярдыктын бир бөлүгү болгондугун көрүүгө болот.

“Токмо де авганской Ахмед шах похода еще на китайскую сторону не имеет, о чем де он, Арапов, довольно разведовал, а толко де, отправя многочисленное войско на том пути, по которому ему в китайскую сторону итти будет надобно, в безводных местах делает колодцы и каналы и теми пропускает воду, предуготовляя для того своего походу, которой де как слышно не может он, Ахмед шах, действительно начать прежде будущей весны.”(Гуревич, Кн.:2, 1989, 186-б.)

Орсуча тарыхый документтерде Орто Азия элдери менен Цин империясы ортосунда боло турчу кагылышууга даярдык көрүлгөндүгү тууралуу төмөнкү маалыматтар айтылат:

“Есть де земля, называемая Авган, у них владетель. Агаметца-хан, который де имеют свое жилище от Болией Бухарией с тридцать дней езды близь Персии. Оной их владетель Агаметца-хан вознамерился со своими подданными и протчими народы сообщась учинить нападение и возыметь, войны с китайцами на будущей 1764 год, к которому // времени собирает войско и готовит правянт в Еркени и расположился между реками Аму и Сырь-Дарьей, объявляя им, китайцам, притчину, для чего они разорили Зенгорскую землю, не имея к тому виновной притчины и завладели городками Еркеном и Кашкаром. А те еркенцы и кашкарцы с ним Агаметцею одного закона, которого и просили еркенцы и кашкарцы о защищении их городков и о возврате пленных людей. А минувшаго 1762 году от него Агаметцы-хана были посланы в Пекин послы, которые сего 1763 году и возвратились, токмо с каким от китайского богдыхана объявлением, о том не слыхать.”(Гуревич, Кн.:2. 1989, 176-178-б.)

Жогорудагы орусча тарыхый документтерде берилген, Ахмед шах баш болгон Орто Азия калктары Кокондун аймагында аскер чогултуп, кудуктарды казып жана провиант жыйнап жаткандыгы тууралуу маалымат “Цин шилу” китебинде Ирдана “Ош элинен салык” жыйнагандыгы, жана манжурча архивдик документтерде (ЦДСБМАДЖ, 67-т., 162-163 бб.; КБТА: ЦМБКК, 03-0181-2077-008, (070-0868)-(070-0869)) айтылган “Ирдана ар бир адыгине кыргызынан эки кап тамак-азык” жыйнагандыгы тууралуу маалыматтар менен бири-бирине дал келип жатат. Бул демек, Орто Азия калктары Цин империясы менен согушууга даярдык көргөндүгү тарыхый факт экендигинин далили.

Жалпылап айтканда, Ирдананын Ажыбийге Ош жергесин кайтарып берүүсү ал кездеги Орто Азия ээликтери жана уруулары арасында түзүлгөн Цин империясынын баскынчылыгына каршы кыймыл менен тыгыз байланышта болгон, жана себеби да ошол болгон. Ал кезде Цин династиясы Коконду коркутуу максатында аскер жибериپ жазалоону айтканы, чындыгында бул Цин бийлигинин согушсуз жеңишке жетүү үчүн жасалган манёвр болгон. Бирок, Ирдана анын бул эскертүүсүн чын кабыл алып, бүткүл Орто Азия калкын Цин бийлигинин бул баскынчылыгына каршы чогултуп, согуш даярдыгын көрө баштаган. Бул аралыкта, Орто Азиянын ар кайсы уруулары жана ээликтери арасындагы өз ара келишпестиктер убактылуу

унутолган. Ошондуктан, Ирдана бул согушууда кыргыздардын колдоосун алуу үчүн Ажыбий менен болгон конфликтүү мамилесин жөнгө салууга аракеттенген.

Жыйынтыктоо. Цин империясы Чыгыш Түркистандагы чоң-кичине кожолор (Хожа Жахан, Бурхан ад- Дин) менен согушуп жаткан мезгилде, Адыгине кыргыздары Кокон менен биргеликте Цин империясына каршы күчтөрдү колдоп турган. Тышкы күчтөргө биргелешип каршы туруу муктаждыгынан улам, бул мезгилде Кокон менен Адыгине кыргыздары жакшы мамиледе болушкан. Бирок ал кезде алардын мамилеси жакшы болгону менен, Ирдана менен Ажыбий бири-бирин потенциалдуу атаандаш катары көрүшкөн. Ирдана өз бийлигине коркунуч туудуруп, Кокон соода кербендерине көп кол салып турган Адыгине кыргыздарын чектөөнү көздөсө, Ажыбий чачыранды тартипте ар кайсы аймактарда жайгашкан, бири-бирине көз каранды эмес ар кайсы кыргыз урууларын бириктирүүнү көздөгөн. Цин династиясы Адыгине кыргыздары менен алгачкы жолу байланышкан учурда, Баргы уруусунан чыккан Ажыбий көпчүлүк түштүк кыргыз урууларын бириктирип, алардын башчысы болуп турган. Цин бийлигинин алгачкы расмий элчилери келгенге чейин Ирдана Адыгине кыргыздарына баскынчыл саясат жүргүзбөгөндүгүнүн себеби, биринчиден, Цин бийлиги Чыгыш Түркистанды басып алгандан кийин, Фергана аймагына карата кандай саясат жүргүзөрүн билген эмес, эгерде Цин империясы Чыгыш Түркистанды басып алгандай эле Фергана аймагын да басып алууну көздөсө, Кокон тегерегиндеги башка күчтөр менен биригип, Цин империясынын баскынчылыгына каршы туруусу керек болгон. Экинчиден, ошол кездеги Ажыбийдин бийлиги Ферганадагы Ирданадан кийинки эле күчтүү бийлик болгон, ал кезде Адыгине кыргыз урууларын өзүнө каратуу үчүн жетиштүү күчкө ээ болгон эмес. Ошондуктан, Цин империясынын элчилери келгенге чейин, кокондук Ирдана менен Адыгине уруу биримдигинин башчысы Ажыбий жакшы мамиледе болуп турушкан.

1759-жылы Цин империясынан Дактана баштаган элчилик тобу Адыгине кыргыздарынын башчысы Ажыбий жана Кокон беги Ирдана менен жолугушуу үчүн жөнөтүлөт. Анын артынан Кокон менен Адыгине кыргыздары дагы өз элчилерин Пекинге жөнөтүшкөн. Бул өз ара элчи алмашуулардан кийин Кокон менен Адыгине кыргыздарынын ортосундагы мамиле начарлай баштаган. Цин императору Кокон элчилерин коштоп Пекинден Коконго барган Сономцерен, Удай жана башка элчилер элчилигин аяктап Кокондон кеткенден кийин, Ирдана Адыгине кыргыздарына караштуу Ош жана башка жерлерди басып алууну чечкен. Манжур тилиндеги архивдерде сакталган Ирдананын Цин өкмөтүнө жазган катынын мазмунуна караганда, Кокон элчилери Пекинде болгон кезде, император аларга Цин империясы Кашгар тоосунун чыгышындагы элдерди тынчтандырып-башкаруусу, ал эми Кокон болсо Кашгар тоосунун батышындагы элдерди ооздуктап-башкаруусу керектиги айткан. Цин императору Адыгине кыргыздарынын жана Кокондун элчилерин кабыл алып жаткан учурда, Адыгине кыргыздарынын элчилерин Кокон элчилеринен кийинки орунга отургузганы да экөөнүн Цин бийлигинин көзүндөгү ордун, тактап айтканда, Адыгине кыргыздары Кокондун карамагында болушу керектигин чагылдырган. Цин императору кокондук бек Ирданага өзүнө караштуу кыргыз урууларын жакшы башкарып, башка кыргыз урууларына жакшы мамиле кылуусу керектигин айтканы менен, Сономцерен ж.б. элчилер аркылуу Ирданага Кашгар тоосунун батышындагы (анын ичине Адыгине кыргыздарыны жашаган бүт аймактар камтылат) элдерди башкаруусу керектигин айткан. Демек, Цин империясы менен Кокон кезинде Адыгине кыргыздарынын кызыкчылыгына каршы келишим түзүп, бул келишимдин натыйжасында алар Кашкар тоолорун чек ара кылып, бөлүп башкарууну келишишкен.

Цин империясы Адыгине кыргыздары жана Кокон менен алгачкы жолу алака түзүп жатканда, Чыгыш Түркистанды жаңы эле каратып ал жерде өзүнүн бийлигин орнотуп жаткан учур болчу. Ошондуктан ал аймактагы Цин бийлиги толугу менен орной элек учур болгон. Анын үстүнө, ага чейин Чыгыш Түркистандын батыш тарабындагы эки күч (Ирдана менен Ажыбий) Чыгыш Түркистандагы Цин бийлигине каршы күчтөрдү колдоп келишкен. Ал эми Цин бийлиги аларга элчи жибериپ алардын өз ара атаандашаары тууралуу билгенден соң, Ирдананын кыргыздарды “ооздуктоо” ниети өз кызыкчылыктарына дал келгендиктен, анын бул ниетин колдоп, Ирдана менен кыргыздарга каршы “жарышуун” келишим түзөт. Ошондуктан, Кокон менен Цин бийлигинин алгачкы мамилелеринде, Цин бийлиги Ирдананын кыргыздарга каршы баскынчыл саясатын колдоп, кыргыздардын өз ара биригип Ирданага каршы күч топтоосу үчүн жасаган иш аракеттерине тоскоол болгон. Кийинчерээк, Адыгине кыргыздарынын Ирдананын баскынчылыгына каршы туруу үчүн күчү калбай калганда, Цин бийлиги Ирдананы колдоо саясатынан баш тартып, кыргыздардын тарабын коргоп баштайт. Цин бийлигинин бул иш аракети өзүнүн кызыкчылыгы үчүн жасалган саясат болгон.

Цин бийлиги менен Ирдананын ортосундагы жашыруун кызматташууну төмөнкү бир нече жагдайлардан көрүүгө болот: Биринчиден, Цин империясы Кокон менен Адыгине кыргыздарынын бийлиги Кашгар тоосунун батышындагы таасирдүү эки чоң күч экендигин, жана алар дайыма Чыгыш Түркистандык кожолорго колдоо көрсөтүп, Чыгыш Түркистандагы Цин бийлигине каршы кыймылдарды колдоп жаткандыгын билип, Чыгыш Түркистанда туруктуу бийлик орнотуу үчүн, бул эки күчтүн Чыгыш Түркистан аймагындагы Цин бийлигине каршы кыймылдарга колдоо көрсөтө албачудай абалга алып келүүнү чечкен. Экинчиден, Цин императору Пекинде Кокон, Адыгине кыргыздарынан келген элчилерди кабыл алганда, аларга буйрук чыгарып, өздөрүнө караштуу урууларды жакшы башкарып, чырчатак чыгарбоону буйруган, бирок Кокон элчиси менен жүзмө-жүз жолугушууда Ирданага Кашгар тоо кыркаларынын батышындагы баардык урууларды ооздуктап-башкарууга чакырган. Үчүнчүдөн, Цин императору Кокон, Адыгинелик ж.б. элчилерди сыйлоо салтанатында аларды олтургузган орундарынан да көрүнүп турат. Төртүнчүдөн, жана эң негизгиси, Кокон менен Цин бийлиги расмий элчилик байланыш түзгөндөн кийин, Ирдананын элчилери Пекинден кайтып келгенден көп өтпөй, Ирдана Адыгине кыргыздарына кол салып аларга караштуу Ош жана башка жерлерди басып алган.

Кокон жана Адыгине кыргыздары Цин империясы менен алгачкы жолу байланышканда, Фергана өрөөнүндө үстөмдүк кылуу боюнча өз ара атаандаштыгында, Ирдана менен Ажыбий Цин бийлигинин таасирин ар кимиси өз кызыкчылыгына колдонууну көздөшкөн. Бирок Цин империясынын да өз кызыкчылыгы болгон. Цин династиясы өзүнүн бийлиги Чыгыш Түркистанда толук орной элек учурда, анын батышында күчтүү бирдиктүү бийликтин пайда болушун каалаган эмес. Ошондуктан Цин бийлиги "варвардын колу менен варварды жок кылуу" саясатын колдонуп, Чыгыш Түркистандын батышындагы эки күчтүү бийликти алсыратууга аракет кылган. Кокон менен Адыгине кыргыздарынын ичинен, Адыгине кыргыздары ээлеген аймак Чыгыш Түркистан менен чек аралаш жайгашкан, андан тышкары, Цин бийлиги Адыгине кыргыздары Чыгыш Түркистандык эки кожонун Цин империясына каршы аракеттерин дайыма колдоп келишкенин билген. Ошондуктан, алгач Ирдананын Адыгине кыргыздарын “ооздуктоо” ниетин колдонуп, Цин бийлиги Ирдана менен жашыруун кызматташтык түзүп, ага Кашгар тоо кыркаларынын батышындагы элдерди ооздуктап-башкарууну сунуштаган. Ирдана Адыгине кыргыздарын Анжиян сыяктуу жерлерден сүрүп чыгып, алардын Ош сыяктуу бир канча жерлерин басып алган. Мындай кырдаалда Адыгине

уруу биримдигине кирген кээ бир түштүк кыргыз уруулары Ирданага баш ийип, кээ бир уруулары Цин империясынын аймактарына көчүүгө мажбур болушкан, ал эми Ажыбийдин Баргы уруусу жана башка бир канча түштүк кыргыз уруулары Алай жана башка тоолуу аймактарга көчүп келишкен. Бул мезгилге чейин Ажыбий көп жолу адам жиберип, Цин бийлигинен ортомчулук кылууну өтүнгөндө, Цин бийлиги эч кандай жооп берген эмес, ар дайым "кийлигишпөө" позициясын карманып, Ирдананын Ажыбий кыргыздарынын аймактарына кол салуусуна тоскоолдук кылган эмес. Тескерисинче, Ажыбийдин элчисине бул эки тараптын ортосундагы иш экенин, алар өз ара кеңешип чечүүсү керектигин айтып, Ажыбийди башка кыргыз урууларын бириктирип, Ирданага кол салуусун каалагандыгын айтып айыптаган. Бул мезгилде Цин бийлиги Ирдананын баскынчыл саясатын колдогон.

Цин бийлиги Ажыбийдин күчү Ирданага туруштук бере албай калганын, Ирдананын күчү барган сайын күчөп бараткандыгын көрүп, Чыгыш Түркистан аймагына түздөн-түз коркунуч туудурушунан кооптонуп, Ирдананы колдоо саясатын өзгөртүп, Ирдананы кошуна урууларды басмырлап жаткандыгында айыптап, “Кашгар тоосунун эки тарабы” боюнча түзүлгөн келишимди четке каккан жана Ирданадан Ош жана башка жерлерди Ажыбийге кайтарып берүүсүн талап кылган. Бирок Ирдана бул буйрукка баш ийген эмес. Ошентип, кырдаалдын олуттуулугун түшүнгөндөн кийин, Цин империясы 1763-жылы Томчиту баштаган элчилик топту Коконго жөнөтүп, Ирданадан басып алган жерлерин дароо Ажыбийге кайтарып берүүсүн талап кылган. Эгер Ирдана көнбөсө, Цин империясы аскер жөнөтүп, Коконго басып кирүү менен коркуткан. Ирдана Чыгыш Түркистандагы жашыруун байланышчысы аркылуу Цин империясынын ошол кездеги аскердик күчү жөнүндө жетиштүү маалыматка ээ боло алган, тактап айтканда, Чыгыш Түркистандагы акимбек Абдурайымдан Цин империясынын аймактагы аскерлеринин саны аз экендигин, Коконго аскер баштап басып кирүүгө жетиштүү күчү жок экендигин билген, жана кыргыздардын Ош ж.б. аймактарын кайтарып берүү боюнча Цин бийлигинин эскертүүсүнө кулак салуунун кереги жоктугун билип Абдурайымдын айтуусу боюнча иш аткарган. Бирок Томчиту баш болгон элчилик Кашгарга кайтып келгенден кийин, Юнгуйдун докладына караганда, Цин бийлиги чыныгы абалды көрмөксөн болгон. Т.а. Кашгардагы Юнгуй Ирдананын Ажыбийдин аймагын кайтарып бербегендигин билсе да, анын докладынын көпчүлүк бөлүгүндө Ирдана Цин императорунун буйругуна баш ийип, басып алган жерлерин Ажыбийге кайтарып берди деп жазган. Ошондой эле императордун тиешелүү буйруктарында да иштин айрым маанилүү чоо-жайлары айтылган эмес. Цин бийлигинин мындай мамилеси ошол кезде империянын Синьцзяндагы аскерлеринин саны чындап эле аз болгондугунан, жана башка бир канча себептерден улам болуп, Цин бийлигинин “басып кирүү” менен коркутканы жөн гана согушсуз жеңишке жетүү ыкмасы болгон. Натыйжада, Цин империясынын элчилери кайтып баргандан көп өтпөй, Ирдана Ажыбийди кармап кетип, Адыгинелик кыргыздардан киши башынан эки кап азык-тамак ала баштаган.

Ал кезде Орто Азияда Адыгине кыргыздарынын Ош ж.б. жерлерин кайтарып алууга байланыштуу өтө маанилүү окуя болгон. Жогоруда айтылгандай, Цин бийлиги Ирданага эскертүүгө көнбөсө, аскер жөнөтүп Коконго басып кирүүсү жөнүндө айткан. Ошондуктан Ирдана Цин бийлигинин бул коркутуусун чын кабыл алып, согушка даярданууга киришкен. Автордун пикири боюнча, Ирдана ошол кезде Цин империясынын Коконго баскынчылыгынан коргонуу үчүн "Цин империясы Орто Азиядагы Түркстан, Самарканд жана башка жерлерге кол салат" деген ушак-сөздөрдү таратып, жергиликтүү мусулман бийликтери жана урууларын Цин империясынын баскынчылыгына каршы бириктирүүгө аракет кылган, жана ошол кезде күчтүү мусулман бийлиги болгон Афган өлкөсүнүн башчысы Ахмед шахтан жардам сураган.

Ахмед шах Орто Азиядагы мусулмандардын коргоочусу катары Цин империясына каршы туруу үчүн армиясын Фергана аймагына алып келген. Ошентип жалпы Орто Азия калктары биригип Цин империясына каршы согушка даярдык көрө башташкан. Бул мезгилде Орто Азия калктары аскердик сырдын ачыкка чыгып кетүүсүнөн сактанып, Цин империясы менен болгон соода байланышын убактылуу токтотушкан. Дал ушул мезгилде тегерегиндеги кыргыздардын колодоосун алуу үчүн, Ирдана Ажыбийди кармап кетип аны Цин империясына каршы күрөшүүгө көндүрүүгө аракет кылган. Ал мезгилге чейин басып алган жерлерин Ажыбийге кайтарып берүүсү да Орто Азиядагы калктардын Цин империясына каршы альянстын түзүлүшү менен түздөн-түз байланыштуу болгон.

Колдонулган булактар

1. Бейсембиев, Т.К. (1987). “Тарих-и Шахрухи” как исторический источник. Алма-Ата, изд. Наука КазССР.
2. Валиханов, Ч.Ч. (1984-1985). (Маргулан, А.Х. ред.). Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии.
3. Гуревич, Б.П. (Ред.)(1989). Международные отношения в Центральной Азии XVII-XVIII вв. Документы и материалы. Кн.:2. Москва: Наука.
4. Кененсариев, Т. (1997). Кыргыздар жана Кокон хандыгы. Ош: ОшМУ.
5. Сапаралиев, Д. (1995). Взаимоотношения кыргызого народа с русским и соседними народами в XVIII в. Бишкек: Илим.
6. “Тарихи Бадакшан” (А.Н.Болдыреванын котормосунда). (1997). Москва: “Восточная литература” РАН.
7. Onuma Takahiro, Kawahara Yayoi, Shioya Akifumi. (2014). An Encounter between the Qing Dynasty and Khoqand in 1759–1760: Central Asia in the Mid-Eighteenth Century. Front. Hist. China. 9(3): 384–408.
8. Onuma Takahiro, Noda Jin. (2010). A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. Tokyo: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo.
9. 傅恒等撰: 《平定准噶尔方略》, 北京: 全国图书馆文献缩微复制中心1990年版. Фу Хэн. (1990). Пиндин Чжунгээр Фаньлюе. Пекин: Бүт өлкө китепканаларында сакталган жазма эстеликтерди микрокопиялоо борбору. (кыт.)
10. 《清高宗实录》, 北京: 中华书局影印1985年版. Циншилу (Цин Гао-цзун шилу). (1985). Пекин: Кытай китеп басамасы. (кыт.)
11. 赵尔巽等: 《清史稿》, 北京: 中华书局, 1977年. Чжао Эрсюй. (1977). Циншигао. Пекин: Кытай китеп басамасы. (кыт.)
12. 中国第一历史档案馆: 军机处满文录副奏折. Кытайдын биринчи тарыхый архиви [КБТА]: Цзюньцзичу манжурча баяндама каттардын көчүрмөсү [ЦМБКК]. (ман.)
13. 中国社会科学院中国边疆史地研究中心、中国第一历史档案馆合编: 《清代新疆满文档案汇编》, 南宁: 广西师范大学出版社 2012 年版. Кытай коомдук илимдер академиясына караштуу Кытайдын чек аралаш аймактарындагы тарыхый жерлерди изилдөө борбору, Кытайдын биринчи тарыхый архиви. (2012). Цин доорундагы Синьцзян боюнча манжурча архивдик документтердин жыйнагы [ЦДСБМАДЖ]. Наньнин: Гуанси педагогикалык университетинин басмасы. (ман.)

14. 中国第一历史档案馆译编：《乾隆朝满文寄信档译编》，长沙：岳麓书社2011 年版。Кытайдын биринчи тарыхый архиви. (2011). Цяньлун императордун башкаруу учурундагы манжурча цзисиньдан архивдик документтеринин котормосунун жыйнагы [ЦИБУМЦАДКЖ]. Чанша: Юелу китеп басмасы. (кыт.)

15. 乌云毕力格主编、马子木著：《经略西北：巴达克山与乾隆中期的中亚外交》，上海，上海古籍出版社2019年。Уюнбилиг Борджигидай, Ма Зыму. (2019). Түндүк-батышты багындыруу: Бадакшан жана Цяньлун императордун башкаруу учурундагы Орто-Азия менен дипломатиялык мамилелер. Шанхай: Шанхай байыркы китептер басмасы. (кыт.)

16. 陈柱：《清朝与布鲁特额德格讷部的最初关系》，《中国边疆史地研究》2022年第3期，第100-110页。Чжэн Чжу. (2022). Цин династиясы менен Адыгине буругтарынын алгачкы байланыштары. Кытайдын чек аралаш аймактарындагы тарыхый жерлер боюнча изилдөөлөр. №3, 100-110 бб. (кыт.)

17. 佐口透：《18—19世纪新疆社会史研究》，凌颂纯译，乌鲁木齐，新疆人民出版社1984年。Тору Сагучи. (1984). XVIII-XIX кк. Синьцзяндын коомдук тарыхы боюнча изилдөө (Лин Сунчуньдун котормосунда). Урумчи: Синьцзян элдик басмасы. (кыт.)